

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

SZ. HEGEDŰS RITA

**AZ INFINITÍVUSZ BIRTOKOS JELZŐI SZEREPE
A MAGYARBAN**

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola Magyar nyelvészet doktori program

Témavezető: Dr. Keszler Borbála

Budapest, 2005.

A nyilvános védésre kijelölt bizottság

A bizottság elnöke:	Dr. Szende Tamás
Hivatalosan felkért bírálók:	Dr. Lengyel Klára Dr. Medve Anna
A bizottság titkára:	Dr. Balogh Judit
A bizottság további tagjai:	Dr. Mátai Mária, Dr. Heltainé Nagy Erzsébet (póttag), Dr. Horváth László (póttag)
Témavezető:	Dr. Keszler Borbála

I. Bevezetés

Röviden vázolólok a disszertációban górcső alá vett problémát, és térképet adok olvasóm kezébe, hogy olvasás közben akár válogathasson is a fejezetek között.

I.1. Problémafelvetés

Kutatásom témája oktatás közben merült fel. Először Tóth László kollégám számolt be arról, hogy óráján vita kerekedett az *Ideje indulni!* mondattal kapcsolatban, majd Szépe Judit tanárnővel vitatkozva egyszerű magyarázatokat kerestünk. Én is próbára tettem néhány csoportot ugyanezzel a mondattal, több mondattani szemináriumon meghallgattam diákjaim ötleteit a példával kapcsolatban. Hagytam, hogy belesétálganak a csapdába, igyekezzenek egymást meggyőzni. Felidéztek néhány elgondolkodtató, jellemző érvelést, melyekről sorra kiderült, hogy jeles tudósainknak is eszébe jutottak.

- *Ideje indulni.* A diák magyarázata: Az elemző kérdések egyértelművé teszik a mondatrészi szerepeket. *Mit állítok? Ideje. Mi az ideje? Indulni.* Az infinitívusra feltett kérdés mindig idegenül hangzik, itt sem kell ezen meglepődnünk. Amikor a *kell* mellett szerepel, akkor is alany, annak ellenére, hogy a fülnek jólesőbben hangozna az, hogy *Mit kell?* vagy *Mit kell csinálni?* kérdés. Például: *El kell mennem. Mit kell csinálnom? Elmennem.* ahelyett, hogy *Mi kell? Elmennem.*

Úgy tűnik a tanítványom mindent elfelejtett. Még azt az egyszerű ellenőrzésmódot, átalakítást is, amivel elkülöníthetjük a hiányos mondatot a 3. személyű, jelen idejű, kijelentő módú összetett állítmánytól, azaz a ki nem tett segédigei részt tartalmazó mondatától. Ha ki tudjuk tenni az alany számának, személyének és az állítmány idejének módjának megváltoztatása nélkül az igét különösebb nyomaték nélkül, akkor egyszerű igei állítmánnyal van dolgunk, ha ez nem lehetséges, akkor jöhet szóba az összetett állítmány. Itt kitehető az ige változtatás nélkül, tehát egyszerű igei állítmányunk van. Mégis, tanárként vigasztalhat a tudat, hogy tanítványom nincs egyedül

véleményével, sőt, igen jeles társra találhat Szinnyei József személyében, aki szintén alanynak tartja ebben az esetben is az infinitívuszt (Szinnyei 1890:77). A későbbiek során bővebben kitérek okfejtése ismertetésére és annak lehetséges magyarázatára, hogy mi vezethette félre.

A következő megoldás már jóval közelebb áll a ma általánosan elfogadott elemzéshez:

- *Ideje (van) indulni.* Ezt az eredményt is a rákérdés módszerével védelmezték. *Mit állítok? Van. Mi van? Ideje. Minek van? Indulni., azaz az indulásnak van.* A részeshatározóra lehet a *Kinek? Minek?* kérdésekkel rákérdezni határozott névelő használata nélkül. Ráadásul az igei állítmánynak nem lehet birtokos jelző a bővítménye. Amivel kérdezzünk, az az alaptag, amivel válaszolunk, az a bővítmény. Tehát a kérdés tanúsága szerint az ige az alaptag.

Diákom alsóbb iskolákban szerzett tudását alkalmazza, miszerint a birtokos jelző kérdése a *Kinek a?* míg a részeshatározóé a *Kinek?* Ez sokszor valóban beigazolódni látszik, de téves a megfogalmazás, hiszen a névelő a főnévi alaptagú kifejezéshez tartozik, nem a kérdő névmáshoz. Ráadásul félrevezető, hiszen ha a *részére, számára* szóalakokat is használjuk az elemző kérdésben, akkor szükségszerűen megjelenik egy határozott névelő. Illetve régies nyelvhasználatnál és néhány nyelvváltozatban névelő nélküli birtokos jelző is szerepelhet, pl.: *Kinek vetted el becsületét?* A részeshatározó és a birtokos jelző kérdőszavát sokan a névelő segítségével különböztetik meg, például Beke Ödön (1953:120), Szinnyei József (1933:98) stb. Szinnyei mégsem említi ezt az elkülönítést mondatunkkal kapcsolatos érvelésében, hiszen fel sem merül benne, hogy az infinitívusz nem alany.

Végül volt, akinek a ma is általánosan elfogadott megoldás jutott az eszébe:

- *Ideje (van) indulni.* Az indoklás újfent a rákérdés módszerét alkalmazta, illetve a mondat értelmi kifejtésével operált. *Mit állítunk? Van. Mi van? Ideje. Minek az ideje? Indulni, azaz az indulásnak van ideje. Az ideje van valaminek* szerkezetet tölti ki az igenév, ami értelmileg körülbelül ekvivalens az igéből *-ás/-és* képzővel alkotott főnévvel. Tehát *Itt az ideje indulni.=Itt az ideje az indulásnak.*

Azok a hallgatók, akik így vélekedtek, jó eredményre jutottak, de könnyen beleköt-
hetünk az érvelésükbe. Hasonló logikát követett az előző két okfejtés is. Itt is szo-
katlan párbeszédet ad az elemző kérdés és válasz. Mégis örülhetek, hogy többek kö-
zött Simonyi Zsigmond, Balogh Péter (1890:109), Szemere Gyula (1970:172) és
Balogh Judit (2001:450) társaságában tudhatom néhány hallgatómat.

A vitát egy szeminárium szintjén könnyen eldönthetjük, ha más eszközöket is
felhasználunk az elemzéshez. A birtokos személyjel jelenléte bizonyossá teszi, hogy
a mondat zéró vagy testes változatban tartalmaz egy birtokost. A birtokos száma és
személye is egyértelműen kiderül a toldalékból, azaz egyes számú és harmadik sze-
mélyű alakot kell találnunk. Először kizárhatjuk a testetlen birtokos jelző lehetősé-
gét. Próbáljuk meg névmás segítségével kirakni a hipotézis szerinti alakot:

Neki ideje indulni.

Az átalakított mondatunk szokatlan, de valóban találtunk egy megfelelő számú sze-
mélyű névszói elemet. Ez amellet szólna, hogy a névmás lenne a birtokos jelző, az
igenév pedig más mondatrész. Ellenőrzésként változtassuk meg a névmás személyét
számát:

Nekünk ideje indulni. Nektek ideje indulni. Stb.

A mondat így is szokatlan, de továbbra is jól formált, ellenben a kongruencia meg-
szűnt főnév és névmás között, azaz itt semmiképp sem lehet a főnévnek a névmás a
birtokos jelzője. A névmást a főnévi igenévvel lehet egyeztetni, tehát köztük van
szoros szintagmatikus viszony:

Nekünk ideje indulnunk. Nektek ideje indulnotok. Stb.

Parafrazálva mondhatnánk, hogy *A mi részünkre itt van az indulás ideje., A ti része-
tekre itt van az indulás ideje.* azaz a névmás részeshatározói szerepet játszik.

Térjünk vissza eredeti problémánkhoz, hogy tudniillik továbbra sem került elő az
ideje birtokos jelzője. A zéró alak lehetőségét kizárhatjuk, hiszen névmással előhív-
va bebizonyosodott, hogy csak egy hasonló alakú részeshatározót tartalmaz a mon-
dat. Kizárásos alapon is a főnévi igenévhez jutunk el, de más érveléssel is alátámaszt-
hatjuk véleményünk. Ha az *ideje* szóalak számát próbáljuk megváltoztatni és meg-

tartjuk a mondat alapvető vonzatszerkezetét, mindig rosszul formált mondatot kapunk:

**Időm indulni. *Időd indulni. *Időnk indulni. *Időtök indulni. *Idejük indulni.*

Ez csak azzal magyarázható, hogy a birtokos megváltoztathatatlanul egyes számú és harmadik személyű. Ezzel a tulajdonsággal rendelkeznek a fogalmaink, az igenév pedig éppen az igei jelentéstartalom fogalmi megjelenítése. Teljesen szakszerűtlenül, de szemléletesen fogalmazva az igenév „elejével” az alanyi szerepű főnév van egyeztetve, az igenév „végével” a részeshatározói szerepű, kitehető névmást lehet egyeztetni. Az infinitívusz tölti be a birtokos személyjeles főnév által megkövetelt birtokos jelzői vonzathelyet, hiszen azzal kongruál.

I.2. A kifejtés gondolati váza

Egyrészt arra keresem a választ, miért vált problémává a bemutatott mondatokhoz hasonló szerkezetek megítélése, a latin hagyományon alapuló nyelvészeti megközelítés ezt hogyan befolyásolta. Másrészt bemutatom, hogy hogyan lehet stabil érvrendszer alapján bizonyítani a ma általánosan elfogadott elemzést.

A III. Örökségünk című részben bemutatom hogy a változatos vélemények tisztázatlan terminológiákra vezethetők vissza. A *Bevezetés I.1.1.* pontjában a probléma körvonalazása közben is kiderült, hogy a szóba jövő elemzések közül a részeshatározót a legnehezebb kizárni. A nehézség a rag és a mondatrészi szerep fogalmának keveredéséből, illetve a latin grammatikák máig élő hatásából adódik. A II.1H.1. Az esetrag fogalma a Nyelvőr előtt, a II.2H.2. A datívusz és a genitívusz fogalma a Nyelvőr előtt, a II.3H.3. A mondatrész a Nyelvőr előtt és a III.4H.4. A van mellett megjelenő -nak, -nek ragos főnév megítélése a Nyelvőr előtt című alfejezetben az 1872. előtti grammati-

kák alapján a fogalmak fejlődését, illetve a dativus possessivus kategória kapcsán a latin nyelvtan egyik lenyomatát vehetjük szemügyre. A II.5H.5 A dativusz–genitívusz vita~~A dativusz–genitívusz vita~~~~A dativusz–genitívusz vita~~ alfejezetben a Magyar Nyelvőrben kialakult vita szálait bogozzuk szét. A vita közben elkülönítési módszerek merülnek fel, ezeket vesszük sorra, vizsgáljuk meg jogosságukat. Az itt összegyűjtött elkülönítő jegyeket, tesztelési eljárásokat használjuk fel a kérdéses infinitívuszos szerkezetek elbírálásakor.

A kérdéses infinitívuszos szerkezetek megítélésének alakulása~~A kérdéses infinitívuszos szerkezetek megítélésének alakulása~~~~A kérdéses infinitívuszos szerkezetek megítélésének alakulása~~ című IIIH. részben a Magyar Nyelvőr hasábjain napvilágot látott megközelítéseket ismertetem, illetve egyenként véleményezem. A Nyelvőr 17. számában, 1888-ban Szigetvári Iván (1888:361) kér tanácsot először egy Arany János idézet kapcsán, s felveti, hogy a főnévi igenév nemcsak alany, tárgy és határozó lehet, hanem birtokos jelző is. Ezzel a negyedoldalas levéllel kezdődik a vita, majd Balogh Péter (1890:109), Simonyi Zsigmond (1890:241–250), Szigetvári Iván (1890:127) újabb cikkével és Szinnyei József (1890:76–77) hozzászólásaival folytatódik, még a Magyar Nyelv 32–33. számában, azaz 1936–1937-ben is visszatér a témára Papp István (1937:38–43) és Szinnyei József (1936:217–222).

III.2H.2. A birtokos jelző és a részeshatározó közti különbségtétel eszközei~~A birtokos jelző és a részeshatározó közti különbségtétel eszközei~~~~A birtokos jelző és a részeshatározó közti különbségtétel eszközei~~ cím alatt az elődöktől ellesett módszerek továbbfejlődését mutatom be, illetve igyekszem kritikai szempontok alapján megítélni, hogy valóban alkalmasak-e az elkülönítésre, vagy más eszközökhöz kell folyamodnunk..

A IVIV. részben a korábbi fejezetekben összegyűjtött módszerek, szempontok alapján kifejtem a címnek megfelelően A kérdéses szerkezetekről alkotott véleményem~~A kérdéses szerkezetekről alkotott véleményem~~~~A kérdéses szerkezetekről alkotott véleményem~~. A IV.1IV.1. Az infinitívusz mondatrészi szerepének megközelítési módjai~~Az infinitívusz mondatrészi szerepének megközelítési módjai~~~~Az infinitívusz mondatrészi szerepének megközelítési módjai~~ alfejezetben a tagmondat-

tal és rákérdezéssel való ellenőrzés lehetőségeit veszem számba. *IV.2IV.2. Az infinitívusz lehet birtokos jelző*~~*Az infinitívusz lehet birtokos jelző*~~~~*Az infinitívusz lehet birtokos jelző*~~ szakasz cím után a kijelentés igazolása következik a már bemutatott arzenál felhasználásával. Hagyományos leíró grammatikai és generatív grammatikai elemzésre is vállalkozom

IV.3IV.3. A ideje és értelme infinitívuszt tartalmazó szerkezetek eltérései~~*A ideje és értelme infinitívuszt tartalmazó szerkezetek eltérései*~~~~*A ideje és értelme infinitívuszt tartalmazó szerkezetek eltérései*~~ egymás mellé állítom az ideje+infinitívusz, értelme+infinitívusz birtokos jelzős szerkezeteket. A párhuzamos szerkezetek közti különbségek típusait veszem sorra. A mozgásban megnyilvánuló eltérések okait keresem. A mozgató szerkezetek generatív ábrázolását is megadom.

II. Örökségünk

A bevezetőben ismertetett mondatelemzés után talán érthetetlennek tűnhet, hogy miért nem volt az *Ideje indulni!* típusú mondatok elemzése mindig egyértelmű. Az infinitívusz birtokos jelzői képességét Simonyi Zsigmond már 1882-ben megemlíti a kötőszavakkal és az összetett mondatokkal foglalkozó munkájában (1882:180), de ez az ismeret nem válik közkeletűvé, sőt egy konkrét példa Arany János Szt. László balladájából: „*Ideje már egy kevésbé/ Szellőztetni a szűk házat.*” 1890-ben vitát vált ki a *Magyar Nyelvőr* lapjain. Ebben az időben szintén a *Magyar Nyelvőr* ad helyet a datívusz–genitívusz vitának, ami már az első számtól, 1872-től datálható, és elméleti része elnyúlik egészen 1911-ig, de utána is fel-fellángol egy-egy gyakorlati probléma kapcsán. Még 1968-ban is találhatunk ezzel kapcsolatos cikkeket. Tehát bár többször megpróbálták lezárni a kérdést és meghatározni, mi genitívusz és datívusz, megnyugtató választ nem találtak. Az infinitívuszos szerkezetekkel kapcsolatban pedig éppen a genitívusz terminológiáját kell tisztán látnunk, hogy ne keveredjünk félreértésbe.

A terminológiai zűrzavar problémáját pontosan érzékelték egy-egy kor tudósai, és igyekeztek is rendet teremteni. A *Debreceni Grammatika* (1795.) Elöljáró beszédében a következőket olvashatjuk: „...a Grammatikának előadásai nem mindenütt éppen oly világosok, a mint maga is kívánta volna. De meg kell gondolni, hogy sok felfedezéseibenn, első jeget tört, s’ minden nyom nélkül kellett lépnie [...] De az is igaz, hogy nem mindenkor az előadás módja szerez annak homályosságot, hanem többnyire az, hogy a *Mester-Szók (technica vocabula)* Magyarúl tevődvénnki, szokatlanok, sok helyekenn a hirtelenkedve készült Írás miatt, dülő betűkkel sem nyomtadódhattak, a Deák megszokott nevezetek sem tevődtek *Rekeszbenn (Parenthesisbenn)* utánnok: ezért az olvasó nem vehetvénn-fel egyszerűbenn azoknak jelentését, a miatt az egész előadás, ha különben világos is, merő homálynak tetszik előtte. Mely homály, hogy elenyészszen; szükség, hogy a Deák nevezetjeikkel együtt rendel kijegyzett *Mester-Szókat*, mellyek ezen munkának

véginn, a Tóldalékok [=függelékek] előtt, előadódnak, előre olvassa-meg jól, és nyomja-bé elméjébe...”. Fogadjuk meg a szerzők tanácsát!

Először tehát végigvezetem olvasómat elődeink útjain, hogy kritikus rostálás után a genitívusz és datívusz elkülönítésére kialakított módszereket felhasználva eljussunk a mai genitívusz, illetve birtokos jelző fogalomhoz. Így érthetővé fog válni jeles tudósaink hezitálása az infinitívusz birtokos jelzői szerepével kapcsolatban. Következő lépésként pontosítom mai terminológiáinkat is. A fejezet végére teljes eszköztárat gyűjtünk össze, amelynek segítségével könnyedén különbséget tehetünk részeshatározó és birtokos jelző között, és átmeneti fogalmakra sem lesz szükségünk.

II.1. Az esetrag fogalma a Nyelvőr előtt

Ebben az alfejezetben a teljesség igénye nélkül néhány jellemző, kiragadott grammatika példájának segítségével azt mutatom be, hogy a Magyar Nyelvőr indulásáig az esetrag sok esetben nem vált szét a névutó és az igekötő fogalmától tudósaink fejtegetéseiben.

Az, hogy nyelvitaníróink eleinte a latin grammatikák szerkezetét tekintették kiindulási pontnak, érthető, hiszen a latintudás a műveltség egyik főpillérének számított, illetve az idegen nyelvűek számára a latin volt a közvetítő nyelv. Nem vállalkoztak könnyű feladatra, amikor a felépítésében teljesen eltérő két nyelvet igyekeztek összeegyeztetni. A latin nyelv ugyan suffixumokat, praepositiókat használ, de sem a ragvonzó sem a ragot nem vonzó névutót nem ismeri. Amit a magyarban raggal és névutóval fejezünk ki, azt a latinban a praepositiók és esetragok együttállása adja.

A klasszikus nyelvek példáit figyelve tudósaink nehéz helyzetbe kerültek a magyar főnév ragjainak rendszerezésekor is. A latinban nominativust, accusativust, genitivust, dativust, ablativust és vocativust különböztetnek meg. Ha a magyar főnévi esetek létezését elismerte egy kutató, akkor Sylvester Jánostól a mai nyelvészekig abban mindenkivel egyetértett, hogy legalább négy eset létezik nyelvünkben. Ezek a

következők: nominativus, accusativus, genitivus, dativus. Gyarmathi Sámuel kivételével az ablativust is elismerik. Fogarasi János 1843-ban a *Művelt magyar nyelvtan elemi része* c. művében, bár csak három esetről beszél, tüzetesebben olvasva kiderül, hogy a további ragokat pusztán az elsajátítás megkönnyítése végett az utóljárók közt veszi számba, de tisztában van rag voltukkal. Antal László nyelvtani örökségünket áttekintve így ír a főnévragozás megítéléséről: „Az első korszak a kevés esetű elképzelés kora, a latin hatás merev érvényesülésének ideje. [...] A kevés esetű rendszert a sok esetű rendszer váltja fel, amely a múlt század [XIX.sz.] derekán bontakozik ki. [...] A harmadik korszak az eset tagadásának ideje. [...] A negyedik felfogástípusba azok tartoznak, akik a szerkezeti nyelvszemlélet talajáról közeledtek a kérdéshez.” (1961:93)

Tudósaink eleinte a ragok, a névutók és az igekötők erdejében igyekeznek rendet vágni, az elrendezésből és az elnevezésekből egyaránt látszik, hogy a latinos műveltségű közönség számára, korábbi tudásukra építve próbáltak érthető, könnyen megragadható terminológiákat alkotni. A névutók közül olykor néhányat a ragokkal egy csoportban tárgyalnak.

Sylvester János (1536. *Grammatica Hungaro-Latina*) a praeposíciók kategóriáján belül igekötőket és ragokat is említ: „...praepositiones in nostro sermone non semper praeponuntur reliquis orationum partibus sed nonnunquam postponuntur; ut: *in illo tempore* az u^odo^eben; *in domo*; az hazban *in agro*, az mezo^en etc. Praeponuntur his: *exeo* kimeg⁹ek; *intro*, beme⁹ek, *descendo*, lesza^ollok etc.” (Sylvester, 1536:78) „A mi beszédünkben a praeposíciókat nem mindig kell a beszéd más részei elé helyezni, hanem olykor mögé kell tenni, például: *in illo tempore* az u^odo^eben; *in domo*; az hazban *in agro*, az mezo^en stb. Ilyenkor kell elé helyezni: *exeo* kimeg⁹ek; *intro*, beme⁹ek, *descendo*, lesza^ollok stb.” A latin esetragokkal párhuzamosan felsorolja a magyar elnevezéseket: „Casus nominum sunt sex: *Nominatiuus*, Neuzo^e; *Genitiuus*, Nemzo^e; *Datiuus*, Ado; *Accusatiuus*, Vadolo; *Vocatiuus*, Hiuo; *Ablatiuus*, Eluiuo^e.” (Sylvester, 1536:26) azaz „Hat főnévi eset

van: *nominativus*, nevező; *genitivus*, nemző; *dativus* adó; *accusativus*, vádoló; *vocativus*, hívó; *ablativus*, elvivő.”*

Szenczi Molnár Albert (1610. *Novae Grammaticae Ungaricae...*) az esetek között a latin eseteken túl felsorolja a mutativust (-vá, vé) is. Néhány névszói ragunkat a névutókkal együtt tárgyalja prae- és postpositio név alatt. Ezen a csoporton belül megkülönbözteti a *separabiles*, *inseparabiles* és az *egyéb* csoportot. Az elkülönülők között sorolja fel a névutókat (alá, alatt kívül stb.), egy ragozott személyes névmást (rajta) és néhány határozószót (hátul, túl, közel stb.); az el nem különülők közé ragok (-ig, -an, -en), a *nélkül* névutó és igekötők (el, meg, le) kerülnek. (Vö.: Szenczi Molnár, 1610:239–246) Többi névszói ragunkat különösebb magyarázat és csoportosítás nélkül egy ragozási táblázatban adja meg (pl. -n, -re, -be, -ben, -nél, -vel, -ből, -ről, -től, -höz) bemutatva a birtokos személyjeles alakváltozatait is egy-egy szónak (Szenczi Molnár, 1610:163–165).

Pereszlényi Pál jezsuita 1684-ben a *Grammatica Linguae Hungaricae*-ban az összes névutót *separatae* néven és a latin eseteken kívüli ragokat *coniunctae* néven egy kalap alá veszi.

Földi János (1790. *Földi János magyar grammatikája*) bár írása elején leszögezi, hogy „A’ Nyelvkönyvet kell a’ Nyelvhez alkalmaztatni, nem pedig a’ Nyelvet a’ Nyelvkönyvhöz, még pedig idegen Nyelvkönyvhöz.” (Földi, 1912: 29–30) mégis a latin grammatikákhoz hú: „A’ több Nyelveknek példáik szerint ma a’ Magyarok is hat eseteket számlálnak, ugy mint: *Nevező+ eset*, (: *Nominativus* :) *melly maga a’ szó. Bíró eset*, (: *Genitivus* :) *é Adó eset*, (: *Dativus* :) *nak, nek Vádoló eset*, (: *Accusativus* :) *t, at, et, ot, öt. Hívó eset*, (: *Vocativus* :) — *Elvevő+ eset*, (: *Ablativus* :) *tól, tő+l. A szónak ezen Eseteken való változtatása mondathatik Ejtegetésnek*, (: *Declinatio* :)...” (Földi, 1790:98) Későbbi fejezetben megtaláljuk a többi ragot is: XIV. Az Elő+zgető+ és követgető+ szókról. A Követgető+ szavakon belül tárgyalja a névutókat és a ragokat is, de szét is választja őket Elválhatatlan

* A szerző fordítása.

és Elválhatók csoportba. Egyedül a képpent teszi az elválhatókhoz, különben a mai-nak megfelelő az elkülönítés. Az eseteknél felsorolt toldalékokat itt nem említi, de a ma általánosan elfogadottakat sorra veszi: -an, -ba, -ban, -ból, -nál, -ról, -vá, -ért, -hoz, -ig, -ként, -ra, -tól.

Gyarmathi Sámuel Hunyad vármegye orvosa 1794-ben így ír az *Okoskodva tanító magyar nyelvmesterben*: „A Magyar Nyelvben tsak négy esetet találok, nem hatot, mint máf nyelvekben. Mert 1-ször: Nints a’ Magyar nyelvben olyan *Vocativus*, a’ melly különböznék a Nevezőtől [...] 2-szor. *Ablativus* sinsen, mert a’ mit e’dig a’nak tartottak a’ Nyelvtanítok, épen nem az, hanem tsak egy olyan Szó, a’ melly formáltatik a’ Nevezőből a’nak végébe toldván egy elválhatatlan Toldalékot...” (Gyarmathi 1794:33) Tehát a latinok hat esetéből megmaradt a nominativus, az accusativus, a datívusz és a genitívusz. „A’ Toldalékokról, De Praepositionibus” (1794:286) címszó alatt sorolja fel a keretszámon felüli esetragokat. A mutabiles csoportjában ragok, míg immutabiles kategóriában már egy odakeveredett igekötő, illetve egyalakú ragok és névutók (pl.: -ig, -ért, -kor, -ként, megett, miatt, szerint, nélkül, meg) szerepelnek közösen állandó alakjuknak köszönhetően. Birtokos személyjelezésünkkel és a birtoktöbbséítővel kapcsolatban büszkén megjegyzi: „A’ Toldalékok (*PræpoSitiones*) igen gyakran ragadnak a’ Magyar fzőkhoz, mellyeknek jelentések kevés hangokban olly hathatofsá téfzik, kivált a’ Birtokofokban, hogy azt más Nyelvekben még-képzeltetni fe tudjuk.” (Gyarmathi, 1794:XI)

A **Debreceni Grammatika** 1795-ben jelent meg *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság* címen először a latinnak megfelelő casusokat tárgyalja, ejtésnek nevezve az eseteket. Egy ejtéshez akár több ragot is felsorol. A datívusz ejtéshez nemcsak a -nak, -nek ragot adja meg, hanem ide sorolja a -ba, -be, -hoz, -hez, -ra, -re, -ig, -ért, -vá, -vé, -úl, -ül, felé, alá morféákat is. Majd az Prae et Postpositiones azaz Előlutoljárókról című fejezetben ismét sorra veszi az esetragokat, együtt tárgyalva őket a mai értelemben vett névutókkal. Keletkezésük alapján a következő csoportokat különbözteti meg: „Vagynak pedig Nyelvünkben: 1.) *Eredeti* vagy *Gyökér Előlutóljárók*, mellyeknek többnyire

magokbann semmi értelme nintsen. 2.) Vagynak ezekből, és a Beszédnek egyéb Részeiből *Származott*, és *Öszvetevődött Előlutóljárók*. Az Előlutóljárók' segítségével készülnek továbbá a Határozók is..." (Debreceni Grammatika, 1795:124) Röviden a felosztás a következőképpen alakul (Az eredeti helyesírás szerint írom a morfémat.): eredeti vagy gyökér előlutóljárók közé kerülnek ragok és néhány igekötő: *este, ide, kapva; -ba, -be; el; -hoz, -hez, -höz; -ig; ki; le; -kor; -lag, -leg; meg; mellé, mell-; fönn, -nn; -nak, -nek; -nan, -nen, -nat, -net;--nál, -nél; ifjant, -nt; -ól, -öl; -ra, -re; -szer, -szor, -ször; -vá, -vé; -val, -vel; -úl, -ül; öszvetett előlutóljárók: elől; elébe; ellen; hozzá; kinn; kívül; külön; megül; megett; mellett; mellől; nélkül; -ról, -ről; reá; rajta; -tól, -től; túl; alá, alatt; belé; eránt, aránt; fel, felett; egybe, egygyütt; gyanánt; -ként; -képpen; keresztül; hátra, hátul; szélül, szélről; -szaka, szak vö: éjszaka; tájján, tájba, tájjon; utánn; végett, fogva; nézve; ólta; öszve; -val, -vel; vissza; megválva, innen.* Funkció szerint „Vagynak továbbá mind a *Gyökér*, mind az *Öszvetett előlutóljárók* között *Tiszta Előlutóljárók*, az az, a mellyek mindenkor Előlutóljárók maradnak, és Beszédnek egyéb Részeivé nem változnak: vagynak ismét *Elegyes Előlutóljárók*, az az, a mellyek egyszersmind a Beszéd' más Részeinek tulajdonságaival is bírnak; nevezetesen egyszersmind Határozók is." (Debreceni Grammatika, 1795:129) Így végül sikerül a névutókat és a ragokat szétválasztani, de a ragok közé sok igekötőnk is besorolódik: *el, ki, le, meg*. Tehát az esetragokat nagyrészt gyökér tiszta előlutóljárók közt, a névutókat pedig öszvetett tiszta előlutóljárók közt találjuk meg. Rag és névutó nem keveredik, de rag jel és igekötő, illetve igekötő és névutó annál inkább. Mégis ezekkel a terminusokkal a latin grammatikán nevelkedettek segítségére siet, magával a névvel is a két nyelv hasonló elemeire hívja fel a figyelmet.

A piarista **Révai Miklós** 1803–1805. között írt *Elaboratio Grammatica Hvngrica* című monumentális munkájának első kötetében, külön a főnevek ragozásával foglalkozó De Inflexione Nominvm fejezetben a postpositiókon belül külön választja a affixae és a separatae csoportokat, azaz a ragokat és a névutókat. A ragok közé becsúsztatja az *óta* névutó illetve néhány képzőnk is.

Örök ellenfele, a pálos **Verseghy Ferenc** tekintélyes művében (1816. *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae*) egyértelműen elhatárolja a névutót, nála postpositiót, a ragoktól melyek közül a latinnal nem egyezőket suffixum praepositionalé-nak nevez. Erre a következő magyarázatot adja a VII. fejezet: A nevek ragozása „83. §. [...] hogy eleget tegyünk azok véleményének - amennyire a rendszer károsodása nélkül lehetséges - akik az esetek számáról úgy vélik, hogy mivel Európa műveltebb népeinek valamennyi nyelvtanában a latin utmutatása szerint egyformán van rögzítve s ezért nem szabad tőle eltérni, a ragokból azok, amelyek a latin eseteknek megfelelnek, a névragozásban kerül elő, a többiek pedig, amelyek az esetekkel kapcsolt latin előjárókat adják vissza, a következő fejezetben kerülnek kifejtésre.” (Verseghy, 1816: 5.füzet, 165) „85. §. A magyar névrágok, amelyek a latin eseteknek megfelelnek, a következők: t. i. az alany - a birtokos - vagy inkább a birtokoló possessivum, a tulajdonító, a tárgyeset végül a megszólító és határozós eset, amelyeket a jelen művecske folyamán mi is esetekben nevezünk” (Verseghy, 1816: 5. füzet, 166) Egzakt definíciókra törekszik, ezt a ragok és névutók esetében is tapasztalhatjuk: „VIII. fejezet A nevek határozóragjai 96. §. Névhatározóinak azt a ragot nevezem, amely a nevekhez rakva a latin nyelv előjáróval ellátott eseteit adja vissza.” (Verseghy, 1816: 5.füzet, 175) Majd felsorolja alakjuk szerint csoportosítva a ragokat: ig; -ért; -al, -el, (-val, -vel); -ban, -ben; -ba, -be; -búl, -bül; -ra, -re; -rúl, -rül; -nál, -nél; -hoz, -hez -höz; -onn -enn, -önn. „IX. fejezet A névutókról 102. §. A névutó a latinok előjárója, ragozhatatlan szócska, amely nevek mögé rakva, ezek jelentését különféleképpen rögzíti, egészen ugyanazon a módon, mint a magyar ragok vagy esetvégzódések a névragozásban tenni szokták.” (Verseghy, 1816: 5.füzet, 184) Alanyeset után pl.: elől, előtt, miatt, gyanánt; ragos alak után pl.: együtt, fogva, főnévi eredetűek: számára számra. Tehát nevezékében jobban érződik a latin hatás, de elsőként nála nem keverednek a kategóriák, azaz a szabatos elkülönítés az érdeme.

Fogarasi János (1843. *Művelt magyar nyelvtan elemi része*) nyelvtanában felhívja a figyelmet, hogy a latin esetektől, másként ejtésektől eltérő utóljárók is tulajdonképpen esetek. A szókról című fejezetben így ír: „Utoljárók, utószók a

magyarban azok, melyeket más nyelvekben előljáróknak neveznek. Viszonyszóknak is hívhatók, mivel külső viszonyt jelentenek.[...] Némelyek a ragozás közönséges szabályai szerint egészen a nevekhez függesztetnek (belső hajlítás); s ezért közönséges névvel csak ragoknak, névragoknak is mondatnak, sőt sokaktól épen az ejtések közé számláltatnak. Mások ellenben a nevek mellett függetlenül és változatlanul állanak (külső hajlítás); és független névhatározóknak neveztetnek. Mi amazokat függő [-ba, -ban, -hoz, -ból, -ig, -ként, -n, -úl, -vá, -ért, -nál, -ra, -ról, -tól, -val, -kép, -ként, -stól, -szaka, -tt (Győrött)] ezeket független [pl.: alá, felé, mögé, mellé, közé, elébe, alatt fölött, között, megett, mellett, alól, közül, elől, felől, megől, által, ellen, gyanánt, helyett iránt, miatt, óta, szerint, után] utoljáróknak hívjuk.” (Fogarasi, 1843:147) Egyenrangúan kezeli összes főnévi ragunkat. A ragok közé nála sem keveredik se névutó se olyan elem, amiről ma egyértelműen elfogadott lenne, hogy nem rag. Ragok és képzők különbségére is kitér: „Nyelvtanítóink, főleg az újabbak, a ragokat szorosabb értelemben, megkülönböztetik a képzőktől. Amazok a hajlítások mellett a többféle grammaticai formákat vagy módosúlatokat adják, ezek pedig szószármaztatások vagy szóképzések által új, önálló (szótári) szókat alkotnak...” (Fogarasi, 1843:64)

Fogarasi János nyelvtanával egy évben jelent meg az **akadémiai nyelvtan** első kiadása (1843. Magyar Tudós Társaság: *A magyar nyelv rendszere*): A magyar nyelv rendszere. Ebben a névragozáson belül *névragokat*, *egyszerű ragokat* és *különféle ragokat* említenek. Az *névragok* közt szerepel a *tiszta alanyeset*, a *személyragos alanyeset*, az *egyszerű ragok*, ide sorolják a *birtokos*: -é, a *sajátító*: -nak, a *tulajdonító*: -nak, a *tárgyeset*: -at -et, -t toldalékait és az egyértelműen *helyviszonyra* utaló toldalékokat, pl.: *marasztaló*: -ban, *állapító*: -on, -n stb., végül a *különféle ragok* csoportjában veszik számba az *okadó*: -ért, a *segítő*: -val, a *fordító*: -vá, a *mutató*: -úl, a *hasonlító*: -ént, *kép*, -ként és az *időrag*: -ig elemeit. Névutókat már nem találunk a ragok közt, de a ragok belső osztályozása nem indokolt.

Galgóczi Gábor (1848. *Magyar nyelvtan*) szerint „*Ragasztékoknak* mondjuk — általános nevezettel — azon szótagokat, melyek a’ tő és törzsszavakhoz szoktak függedni a’ szókban. [Bekezdés.] Különösen pedig ezen ragasztékok: [Bekez-

dés.] 1. *Képzők*, melyek által a' tőszók önálló — az úgy nevezett szótári — szókká vagy beszédrészekké képeztetnek. [Bekezdés.] 2. *Ragok*, melyek az önálló törzsszókhöz vagy beszédrészekhez függesztetvén, azoknak jelentését szám- személy- idő- mód- hely- 's egyéb bel- és külviszonyok szerint határozzák meg, vagy az úgynevezett nyelvtani szókat alkotják.” (Galgóczi, 1848:108) Esetragjaink közül ötöt ejtésként (alany, birtokos: -é, sajátító: -nak, tulajdonító: -nak, tárgy: -t, -at, -et) az ezen felülieket viszonyragokként emlegeti. Az akadémiai nyelvtannal megegyezik abban a furcsaságban, hogy egyszerre feltételezi a sajátító és a birtokos ejtés létét, ugyanakkor kifejti, hogy másként is meg lehet közelíteni a kérdést: „A' birtokos-ejtés alany-ejtésül is tekinthető, a' mikor mind az egyes mind a' többes számban ismét rendesen ejtegettetik, p. o. papé, papéé, papénak, papét, papék, papéké,ó [...] 'stb.; sőt fölvehetik ezek még a' többi birtoki [234] *i* ragot is p. o. papéi, papékéi 'stb.; melyek beszédben gyakran elő is fordulnak.” (Galgóczi, 1848:233–234) Bár felhívja figyelmünket erre a megoldásra, nem szánja rá magát, hogy emellett voksoljon. „A névutókat viszonzóknak nevezi [...], s a viszonzók és viszonyragok együttesét nevezi névutóknak.” (Antal, 1961:108) A terminológiák teljes kavaládját élvezhetjük.

Riedl Szende a prágai egyetem magyar tanszékének professzora (1864. *Magyar nyelvtan*, 1866. *Kisebb magyar nyelvtan*) a ragokat nem választja külön esetragokra és egyébire, ahogy elődei tették, hanem egységesen tárgyalja, és nem kever középük névutót. „A névviszonyítás. [...] Ezen vonatkozások kifejezését az árja nyelvekben eseteknek (casus) nevezzük. Azoknak száma a különböző nyelvekben különböző. A magyar nyelvben mintegy 20 ilyen alakot különböztetünk meg. Ilyenek a nevező, pl. ház, ember ; a tulajdonító : háznak, embernek; a tárgyeset : házat, embert ; a távolító : háztól, embertől stb.” (Riedl, 1864:60 és 1866: 23–24)

Műveinek *A mondattan alapvonalai* c. részében a *Csupasz mondat* fejezetén belül találjuk az idevonatkozó szakaszokat: A viszonyragok; Tárgyeset; Tulajdonító; Beható (-ba), marasztaló (-ban), kiható (-ból); Felható (-ra), állapító (-n), lehető (-ról); Közelítő (-hoz), veszteglő (-nál), távolító (-tól); Okadó (-ért), határvető (-ig); Segítő (-val), fordító (-vá), mutató (-ül), illetve a főneveknél még említ más ragokat:

tömegesítő -stul, osztó -nkint, hasonlító -kép. Külön kitér a helyrag és általában a hely meghatározására.

Szvorényi József Riedl könyvével egy évben adja ki *Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra* című munkáját, melyben már feltűnik a képző rag mellett a jel fogalma, természetesen nem ezzel a megnevezéssel, hanem alanyeseti ragként: „A névrag (suffixum nominale) oly szócska, melyet a névszó viszonyítására a névtő végéhez ragasztunk [... Bekezdés.] A névragok többfélék, u. m. alanyeseti ragok, belviszonyragok és külviszonyragok.” (Szvorényi, 1966:63) „Alanyeseti v. alanyragoknak azokat mondjuk, melyek a mondat alanyát szám- és birtokviszony szerint idomítják [...] de mindig alanyi azaz nevezői [...] alakban hagyják meg...” (Szvorényi, 1966:64) Ezek közt sorolja fel az -é toldalékot, birtokosragnak hívja. Így ő sem tartja genitívusznak az -é birtokjelet, de szemben Riedl Szendével tulajdonító és sajátító -nak, -nek ragot különít el.

Az utána következő szerzőknél a névutók és ragok keveredése már nem fordul elő. A Magyar Nyelvőr kezdetének idejére (1872.) tisztázódik névutó és rag határa, illetve a latinban is előforduló esetek és a többi magyar eset egyenrangúsága. Ez a szemlélet válik uralkodóvá, bár az elnevezések olykor még bizonytalanok, továbbra is előfordul eset, ejtés és esetrag elnevezés.

II.2. A datívusz és a genitívusz fogalma a Nyelvőr előtt és ma

Ezt az alfejezetet annak szenteljük, hogy a genitívusz és a datívusz terminológiai zavarait a korabeli gondolkodók szemével lássuk át. Ha sikerül megértenünk, mi okozott annakidején problémát, akkor a máig rejtetten fennmaradó félreértés gyökerét is megtaláltuk. A XIX. század végére sem vált egyértelművé mi a különbség datívusz és genitívusz közt, illetve egyáltalán szükséges-e ilyen esetragokat megkülönböztetni. E stabil háttér nélkül, az infinitívusz birtokos jelzői szerepének felismerése természetesen nehezebb feladatot jelentett, hiszen a mondatrészi szerep azonosítása az esetek rendszerére épülne. (Ebben az alfejezetben is főleg Antal László 1961-es és Szathmári István 1968-as munkájára fogok támaszkodni.)

A datívusz ragot minden nyelvtanírónk a *-nak*, *-nek* suffixumban látja, ezzel egyet is érthetünk. A genitívusz magyar megfelelőjének megtalálása fejtörést okozott. Az időrendi sorrendet követve sorolom fel, hogy a szerzőknek milyen típusú eltérő véleménye alakult ki. A „kevés és a sok esetű elképzelések korában” a latin nyelvtankönyvek fordítási hagyományának köszönhetően leggyakrabban az *-é* elemet nevezik genitívusznak különösebb magyarázat nélkül.

Sylvester János a ragozási sorok ismertetésénél datívuszként a tő utolsó főnémet plusz a *-nak* vagy *-nek* allomorfot adja meg. (1536. *Grammatica Hungaro-Latina*) A következő példákkal világítja meg a keresett eseteket: „*Genitiuus: Magistri docti est doctos reddere discipulos; Az tudos mesterÉ, hog9 tudos tanýtvaÔnÔokot tegen. Datiuus: Magistro docto docti sunt discipuli; Az tudos mesterneK tudos tanýtvanÔi uadnak.*” (Sylvester, 1536:37) A latin példák felépítése nem párhuzamos a magyar fordítással. A genitívuszi példamondat nyers szerkezete: [mester *singularis genitivus* tudós *singularis genitivus* van tudós *pluralis accusativus* tenni, létrehozni tanítvány *pluralis accusativus*] Azaz egy elliptikus birtokos szerkezetet találunk (a *tudós mesternek a...*) amit kiegészíthetünk a *dolga* alakkal vagy választhatunk szükségességet kifejező egyéb szerkezetet pl.: *a tudós mesternek kell*. Majd egy infinitívuszos szerkezettel folytatódik a példa, amit Sylvester tagmondattal fejt ki, szigorúan követve a latin tárgyi vonzatot. Ezt ma valahogy így mondhatnánk igenévi szerkezettel ill. tagmondattal: *tudós tanítványokat nevelni / hogy tudós tanítványokat neveljen*. Sylvester János magyarázatához hasonló birtokjeles változatot nehéz elképzelni jól formált magyar mondatként. Összefoglalva a genitívuszt megvilágító latin mondat valóban genitívuszt tartalmaz, de fordítástól függően a magyar megfelelő hol datívusz ragos részeshatározót, hol valódi birtokos szerkezetet rejt egy ki nem tett birtokos személyjeles főnévvel. Sylvester saját verziója pedig egyiket sem, ma rosszul formált mondat, leginkább *-é* birtokjeles állítmánynak elemezhető, mégis a kiindulási nyelv hatására ezt azonosítja genitívuszként. A datívuszt szemléltető mintamondat a latin nyelvtan szerint datívusz possessivust, birtoklást kifejező datívusz ragos alakot tartalmaz (*magistro*

docto). A fordítás aktuális változata nem sokban tér el a XVI. századitól: *Tudós mes-
ternek tudós tanítványai vannak.*

Szenczi Molnár Albert (1610. *Novae Grammaticae Ungaricae*), *nak* és *nek* típusú declinációkat különböztet meg, datívuszként tartja számon a *-nak*, *-nek* ragot, genitívuszt lát az *-é* birtokjelben: „*Flexio nominis per casus declinatio dicitur: estque duplex in Nac, vel in Nec. [...] genitivi semper in è [...] desinunt [...] Declinatio in nac Dativum singularem et pluralem finit in nac.*” (Szenczi, 1610:135–136) azaz: „A főnévi hajlítás esetek szerinti ragozási sora kettős: részint NAK részint NEK [...] a genitivus mindig *é*-re [...] végződik [...] A NAK ragozási sorban a datívus egyes és többes számban *nak* végű.”* Később szintén ezt találjuk már példákkal illusztrálva: Caput VII. De rectione genitivi et dativi: „*genitivi autem nota est è cum accentu, ut: Melly Istenè vagyoc én, Actor. 27. vers. 23. cujus Dei sum ego. Az Urè a hatalom, Domini est potentia.*” (Szenczi, 1610: 269) VII. fejezet: A genitivus és datívus igazgatása: „...a genitivust hangsúlyos *é*-vel jelöljük pl.: *mely Istené vagyok, ApCsel. 27, 23 cujus Dei sum ego. Az Úré a hatalom. Domini est potentia.*”* Mindkét példa birtokjeles főnévének latin genitívuszi alak felel meg, de magyarul ezeknek a mondatrészi szerepe állítmány. Az első mondatnál valóban csak ez a szerkezet adja vissza a latin eredeti jelentését, hiszen kissé suta lenne birtokos szerkezettel fordítani: *amelyik Istennek én vagyok valamije*, és hasonlóan furcsa és jelentésében eltérő eredményt adna egy birtokos szerkezet nélküli, de *-nak* ragos megoldás is: *amelyik Istennek (itt) vagyok én*. A második példa esetében a latin genitívuszt valódi kifejtett birtokos szerkezettel is vissza lehetne adni: *Az Úrnak van hatalma*. Feltehetően Szenczi Molnár a latin változatból indult ki, ahol genitívusról van szó, de ezek magyar megfelelője nem feltétlen egy birtokjeles állítmány kell legyen, lehet birtokos szerkezet is. Mivel az *-é* jelet tartja birtokos esetnek „...így minden *-nak*, *-nek* ragos alak datívusz lesz nála. A latint követve felsorolja azokat az

* A szerző fordítása.

igéket és mellékneveket, amelyek *-nak, -nek* ragos [...] esetet vonzanak.” (Szathmári, 1968:197)

Pereszlényi Pál (1684. *Grammatica Linguae Hungaricae*), aki Szenczi művéből a felekezeti különbség ellenére sokat merített, hasonlóan gondolkodik: „Genitivus femper habet terminationem *é*, quamvis pro nominibus in Vocalem exeuntibus quidam delicatiores assumant *j* ante *é*, ut *Alma*, Pomum, *Almájé*.” (Pereszlényi, 1684:412) azaz: „A genitívuszt mindig *é* határolja, noha a magánhangzóra végződő főnevek gyakran magukhoz vesznek egy síkamlósabb *j*-t az *é* előtt pl.: *alma pomum, almájé*.”* „A birtokos szerkezet egyik tagjáról, a birtokos jelzőről ő is [ahogy Szenczi Molnár] megállapítja, hogy a latin genitívusszal a magyar *-nak, -nek* ragos datívusszal (!) jelöli, s a birtokszót ellátja harmadik személyű birtokos személyraggal.” (Szathmári, 1968:320) (Vö.: „Quotiescunque duo nomina substantiva rerum diverfarum in constructione ponuntur, efferes Genitivum Latinum Vngarico Dativo, hoc est, cum affixis *nak, nek*, et alterum substantivum cum pronomine possessivo tertiae personae, vide dicta part. 2. cap. 3 § 2. nam eadem regulae huc ferunt, ut *Bornak árra*, vini pretium. *Vérnek Sarcza* fanguinis lytrum. [Bekezdés.] In declinatio, Dativus ille, qui Latino Genitivo correspondet, manet invariatus, alterum autem nomen Declinationis variationem recipit, ut *Add-meg a' bornak az árrát*, da vini pretium. At saepe in Oratione (maxime ligata) omittitur affixum *nak*, vel *nek*.” (Pereszlényi, 1682:510) A latin *habeo* magyar megfelelőjével Pereszlényi nem foglalkozik.

Kövesdi Pál (1686. *Elementa Linguae Hungaricae*) szintén *-é* genitívusról és *-nak, -nek* datívusról beszél. Érdekes, hogy a vonzatokat tagláló részben genitívusra és datívusra egyaránt felhossa a *van* melletti pozíciót. Tulajdonképpen a létige *létezik* és *bír* értelemét különbözteti meg, de természetesen nem a magyar nyelvből indul ki, hanem a latin felől közelít vagyis a *habeo* és az *est* megfelelőit keresi:

* A szerző fordítása.

V. De regimine sev rectione genitivi et dativi: „I. Verbum Substantivum EST, poSSeSSionem Significans, regit Genitivum, ut: Az Úré az hatalom, Domini est potentia. [...] III. Pro Verbo Habeo Hungari utuntur verbo EST (vagyon,) ut: Vagyon Mofefek és Prophétájok, Habent MoSen et Prophetas. Pro non habeo vero ** pronunt nincsen, vel nincs, in Singulari vel prulari, et plerumque Dativum regunt Elliptice, ut: Nincsen vel nincsenek (neki, nekiek) Mofefek és Prophétájok, Non habent MoSen et Prophetas.” (Kövesdi, 1686:578) Azaz: V. A genitivus és dativus irányítása vagy igazgatása: I. A létigei est amelyik birtoklást jelöl, genitívuszt vonz pl.: Az Úré a hatalom. Domini est potentia. [...] A habeo ige helyett a magyarok az est (vagyon) igével élnek, pl.: Vagyon Mózesük és prófétájok, Habent Mosen et Prophetas. A non habeo helyett a nincsen vagy nincsenek igét használják egyes vagy többes számban, és legtöbbször kihagyják a datívuszi vonzatot, pl.: Nincsen vagy nincsenek (neki, nekik) Mózesük és prófétájuk. Non habent Mosen et Prophetas.”* A latin habeo accusativust vonz, míg az est mellett birtokos szerkezetben genitívuszban állhat a főnév. Ebből a latin szerkezeti különbségből következett arra Kövesdi Pál, hogy a magyarban is feltétlen különbségnek kell lennie, hiszen van segítségével fejezzük ki a habeo+acc. és az est+-é együttesét is. Azaz a magyarban feltételez egy van+-é és egy van+dat. szerkezetet. Ha a birtokjeles kifejezést feloldjuk birtokos szerkezetté, ez a különbség eltűnik: Az Úrnak van hatalma. (Nekik) van Mózesük és prófétájuk.

Földi János magyar grammatikájában (Földi, 1790) 1790-ben az -é végződést tekinti genitívusz ragnak és a -nak toldalékot tartja számon datívuszként. A birtokos szerkezettel kapcsolatban a -nak elhagyhatóságát részletezi. A vonzatokat tárgyaló szakaszban kitér a datívuszt követelő igékre, és ráatalál többek közt a *habeo* értelmű *létigére*: Az Idő+szóknak Rakosgatások. „E’ személytelen idő+ ízők: Nekem *vagyon*, vagy *van* (: Habeo :), nekem nincsen vagy nints (: non habeo :) fáj,

* Feltehetően az eredeti szövegben félreírták *vero* (‘tulajdonképpen, valójában’) helyett *verbo* (‘ige’) szót feltételeztek. Az idézet lényegét nem érinti a probléma. *Vero* esetén így alakulna: A *non habeo* helyett tulajdonképpen a *nincsen*-t vagy a *nincsenek*-et használják...

* A szerző fordítása.

illik, kell, tetfzik, a' fzemélyt magok mellé Adó esetben véfzik; a' dólgot pedig, a' mellyrö+1 fzó vagyón, nevezö+ esetben; még pedig a' három elfö+ Ragasztékkal..." (Földi, 1790:272) Itt hívja fel a figyelmet a birtokos személyjel szükségességére a *habeo* értelmű *van* mellett, ugyanis a „ragaszték” a személyjelet jelenti. Ugyanakkor furcsa módon a bíró, azaz genitívuszt vonzó igék közt is felsorolja a *van*-t, de nem veszi észre az összefüggést, vagy nem hívja fel rá a figyelmet: „1. Bíró esettel tfak ez az egyetleneggy idő+ fzó: *vagyok* rakofgattatik, erre a' kérdésre, *kié?* holott is a' 3^{ik} fzemélyben ugyan azon elmaradáfa vagyón az idő+ fzőnak a' mi a' Nevezö+ esettel. p. o. *Kié* ez a' könyv, az *Úré*, az *Affzonyé*, egyg tudós emberé. *Én* az *Úré* vagyok. *Te* *Uradé* vagy, ez a ruha az *Atyádé* vólt. *Iftené* a' menny és a' föld. Az *Úré* a' hatalom. Az *Iftenéi* vagyunk mindnyájan (: *Melly* ennek többes fzáma: *Iftené* :) [Bekezdés.] *Jegyz.* Látni való, hogy ez a' Bíró eset tfak a' 3^{ik} fzeméllyel való feleletben efík. Az elfö+ és 2^{ik} fzemélyekben pedig e' kérdéfre *kié?* így felelünk :*Enyém*, *tiéd*. *Enyim* az erdő+nek minden vada, *Tiéd* vagyok, tarts meg engemet. *melly* bíró eset is ugyan; de bírást jelentö+ nevezö+ eset is (*meus*, *a*, *um*) ezért is: alkalmatofabb így a' többes fzámban : az *Iftenéi* vagyunk mindnyájan.[Bekezdés.] 2. Sö+t a' 3^{ik} fzemélyben is a' bíró esettel való+ felelt tfak akkor vagyón , ha egyges, vagy magános fö+nevekkal feleljük ; de ha a' felelethez, a' kérdésben lévő+ Fö+nevet is hozzája téfzük : *Léfz* a' felelet a Ragasztékokkal mint: *Kié* ez a' könyv? ez az *Úr* könyve, ez az *Affzony* tüköre 's a' t.” (Földi, 1912:269)

Gyarmathi Sámuel (1794. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*) bár a hatos esetkeretet négyre csökkenti, de meghagyja mind a genitívuszt, mind a datívuszt. Ebből a szempontból követi kortársait: az *-é* toldalékot szemeli ki genitívuszi szerepkörre és a *-nak -nek* párost datívuszira. Elmagyarázza, hogy az adó esetet birtokviszonyon belül is használjuk, amikor a szerkezet sorrendjét megbontjuk: „Mikor a' bírós magánértö (*melly* a' bíró fzeméllyt jelenti) az egyges vagy többes adóba, birtokofosan vagy nem birtokofosan tétetik, a' birt magánértö, vagy máffalértö mellé; (*melly* a' birt dólgot jelenti) a'kor a'biród, elől-is hátólis tétetik. A' birt pedig akármellyik esettebe, és akár *melly* tódalékkal egybe-ragadva, birtokofon tétetik. Számba fe fzéség meg-egyezniek, p. o. *Ádámnak* minden *maradékai* halandók. A' *Paraditsom* igen kevés *maradékáé* *Ádámnak*.” (Gyarmathi, 1794: II. kötet: 48–49) A

szintaxissal foglalkozó II. kötetbeli szakaszokban szót ejt a *habeo* magyar megfelelőjéről is, nem állítja szembe az *est* jelentéssel, de külön bemutatja a *van* birtokos szerkezettel körülvelt ragozását.

A vonzatos szerkezetek között felsorolja az *-é* toldalékú főnevet vonzó *van-t* is: „Az egy fejitő Időfzó (*Verbum auxiliare*) *van*, birót vefzen maga mellé, nyilván, vagy titkon, p. o. Ne *legyen* az *másé*, a’ ki *magáé lehet*. Én *az IStené* vagyok, te pedig e’ világé vagy, Én a’ *TsáSzáré* vagyok . A’ ház az *Atyámé*.”

A **Debreceni Grammatika** (1795. *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság*) a *-nak, -nek* mellett még datívuszként tartja számon a következőket: *-ba, -be, -hoz, -hez, -ra, -re, -ig, -ért, -vá, -vé, -úl, -ül, felé, alá*, de külön kitér birtoklás és tulajdonítás különbségére: „*nak, nek*, segítségével, olyast szoktunk valakinek tulajdonítani, a mivel az még nem bír; és bírást tsak úgy jelent, ha Ragasztékos Név [birtokos személyjeles főnév] tevődik mellé. p. o. *Péternek könyvet adtak* ’s a t. azt jelenti, hogy még azzal sem bír; és a bírást Ragasztékos Névvvel jelentjük így: *a Péternek könyvét adták nékem*. ’s a t. Ezt pedig *nak nek* világosabban mondjuk-ki így: *a Péter könyvét adták nékem*. [Bekezdés.] Ámbár azért a szokás már tűrhetőkké, sőt helybehagyhatókká tette az efféle szólásokat: *Úrnak Temploma, halálnak fia* ’s a t. de *nak nek* nélkül ezek szintúgy érthetők és még helyben hagyhatóbbak...” (Debreceni Grammatika, 1795:181-182) Tehát itt szerepel a birtokos személyjel szükségessége bizonyos helyzetekben. A genitívusz ragot az *-é* birtokjelben fedezi fel. Erről Antal László a következőket írja: „...a »Második Ejtés« kapcsán már találunk egy érdekes gondolatot. Ugyanis erre az esetre a következő példákat hozzák fel a szerzők: »*a Gyermek melly Péteré*, vagy *a Péter’ Gyermeké*...« s közvetlen e példa után a következő megjegyzés olvasható: »...általszökvénn az *é* egyikből a másikba.« Tehát szerintük *a Péter gyermeke* szerkezetben a *gyermek*-hez csatlakozó *e* a *Péteré* alak *-é* része. Ez természetesen tévedés, de feltétlenül érdekes gondolat.” (Antal, 1961:100) Tehát a birtokjel és a birtokos személyjel közt vélnek kapcsolatot találni.

Révai Miklós (1806. *Elaboratior Grammatica Hvngarica*), az *-é/-jé* toldalékokat nevezi genitívusznak, ezekre egy-egy szóalakot hoz fel példaként, mondatba

nem helyezi: „*gém-é, géme-é; kár-é, károk-é; pénz-é, pénzek-é; Szivá-jé, Szilvák-é, fűg-é-jé, fűgék-é.*” (Révai, 1806: 204) de kitér a „sajátos genitívuszi inflexió”-nak („*peculiare genitivi inflexi*” (Révai, 1806:205) nevezett birtokos személyjelekre is, melyekről megállapítja hogy birtoklással kapcsolatosak, névmási szerepet töltenek be. Datívusznak kortársaival egyetértve a *-nak, -nek* ragot nevezi.

Verseghy Ferenc 1816-os összefoglaló művében (*Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae*) tisztán bizonyítja, hogy az *-é* nem lehet genitívusz rag, hiszen utána még esetrag fordulhat elő, helyette a *-nak, -nek* elemet nevezi ki erre a posztra: „A latin birtokos esetet csaknem minden latin nyelvtenban a magyar é képzővel adják vissza. De ki az, kérdem, aki ezt a mondást: principis hortus a következő módon fordítaná magyarra: a' hercegé kert? Kimutatást nyer a II. rész 20. §-ában, hogy az é betű nem rag, hanem képző, amely egy valódi név alanyestét minden esetben ragozhatóvá teszi.” (Verseghy, 1816:II. kötet:167) II. rész 20. §. „b./ A függő eset minden nyelvben elveti, hogy hajlitsák, mivel mindenképpen határozott és rögzített jelentéssel bír. Továbbá az é ragot, ha azt mélyhangu szótag előzi meg, úgy hajlitják és látják el raggal, mint a *fa* szót máskülönben pedig, mint: *csibe* szót. [...] Tehát biztos és kétségtelen, hogy az é rag alanyesetet képez, éppen ezért lehetetlen a latinok függő esetének megfeleltetni.” (Verseghy, 1816:IV. kötet:30)

Azt is vázolja, hogy hogyan lehet megkülönböztetni a datívuszt és a genitívuszt: „...a birtokos eset pedig a részes esettől csupán abban tér el, hogy a szövegben mindig egy másik névvel van szerkesztve, természetesen a birtokolt dolog megjelölésével; viszont a részes eset állandóan magánosan jelenik meg. Így ebben a mondásban: *a'* hercegnek kertye, vagy csonkitva: *a'* herceg kertye, a herceg név birtokos eset, mivel a kertye szó hozzá tartozik. De ebben a kifejezésben: *a'* hercegnek paripát ajándékozott, ugyanaz a szó nem áll szerkezetben, éppen ezért részes eset. (Verseghy, 1816: II. kötet: 167) Ugyanerre a kérdésre visszatér a mondattannal foglalkozó részben: „...nem kétséges, hogy a latinok egyszerű birtokos esetét a magyar részesesettel kell visszaadni, ez a következő módon történik. Midőn a birtokos eset valamely nyelvben sajátosan birtokos jelölő, és a birtokló személyt vagy dolgot jelöli, mindig magához kell kapcsolnia a birtokolt dolog nevét, mint: hortus principis. /a

herceg kertje/ ahol a birtokost jelentő principis birtokos esethez a hortus birtokolt névének szükségszerűen hozzá kell kapcsolódnia. Ez vagy az ehhez hasonló dolog részesesetben nem lehet, amely a beszédben egy másik eset kapcsolata nélkül maga megállhat [...] Tehát a részeseset sajátosan önálló, a birtokos pedig kapcsolatos. Ha ezt alaposan végiggondoltuk, könnyű lesz a különbséget feltárni azon magyar részes eset között amely birtokos szerepét játssza, s azon részes eset között, amely önálló esetet képez. [...] Ezt a jelen műben egyszerűen részesesetnek, /dativus/ a másikat pedig birtokos részesesetnek /dativus genitivalis/ fogjuk nevezni.” (Verseghy 1816: IV. kötet: 31) Tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy a latinban genitívusszal jelölt birtokosi jelentést magyarul datívuszi formában tudjuk kifejezni. Látványosan különbséget tesz a rag formája és jelentése között. Tehát a magyarban a rag formáját olykor részes esetnek nevezi akkor is, amikor az „birtokos szerepét játssza”.

Később a szintaxisban a *van* igével kapcsolatban kitér a létezés, ill. birtoklás kifejezésére: „XIX. fejezet A van létige ragozásáról 198. §. A van személyes létigét, amelynek a latinok sum, es, est igéje felel meg, a következőképpen ragozzuk. Vagyok Vagy...” „199. §. A van ige személytelenül, vagy csak harmadik személyben használatos, a latinok habeo-jának felel meg, ha a latin mondat alánya a birtokost jelöli, a magyar részeshatározós esetbe kerül, a birtok nevét pedig a birtokos személyével megegyező birtokosraggal látják el, miként az ego habeo domum et hortum: van nekem házam és kertem, igével: est mihi domus mea, et hortus meus.” (Verseghy, 1816: II. kötet: 312) A korábbi idézetek fényében érthető, hogy itt a rag formájáról beszél részes esetként, de egyértelmű, hogy jelentése alapján genitívusznak tartja, hiszen birtok kapcsolódik a *-nek* ragos szóhoz. A *habeo* értelmű *van* mellett nem datívuszi vonzatot feltételez. A mondattanban a datívuszi vonzatok felsorolásánál (Verseghy, 1816: IV. kötet: 42) sem szerepel a magyar létige. Sőt kivételként sorolja fel azt az esetet, amikor a latinban birtokviszonyt kifejező datívuszi formát magyarra birtokos esettel fordítjuk: „Amikor a latinok részes esete a birtokos esetét tölti be, magyar birtokos esettel fordítjuk, mint: én voltam e’ pörnek védelmezője: ego huius causae patronus exstiti.” (Verseghy, 1816:IV. kötet: 42) A tekintélyes terjedelmű mű több pontján kiderül, hogy nem határozta el Verseghy

Ferenc szilárdan, hogy a birtokos szerkezetben szereplő *-nak*, *-nek* elemet hogyan nevezze. A következő verziókkal próbálkozott: „részes eset [...] amely birtokos szerepét játssza [...] birtokos részesesetnek /dativus genitivalis/” (Verseghy 1816: IV. kötet: 31) „A magyar birtokos eset vagy a 25.§. értelmében a birtokos esetté átalakított részeseset [...] a birtokos esetet /genitivus/ egyes nyelvészek nem is helytelenül possessivusnak nevezik.” (Verseghy, 1816: IV. kötet: 38–39) Ezt a terminológiai válságot a mai szaknyelvben a mondatrész és a rag nevének elkülönülése oldja fel, azaz beszélhetünk datívusz ragos alakról a szóalak formája szerint és birtokos jelzői, illetve részeshatározói mondatrészi szerepről a jelentés alapján.

Magyar Tudós Társaság által írt *A magyar nyelv rendszere* című akadémiai nyelvтанban (első kiadás: 1843.) az a furcsa helyzet áll elő, hogy egyszerre tartanak számon *sajátító*, *birtokos* és *tulajdonító* ragot. Azaz a *-nak* morféma két funkciójának megfelelő ragról beszélnek, és mellette Verseghy egyértelmű magyarázata ellenére az *-é* elemet is ragnak tartják. Ez a megállapítás a szómértani részből derül ki, amit Czuczor Gergely írt. De a Nagy János tollából származó „beszédrészeket” taglaló mondatnyi fejezetben a vonzatoknál is rátalálunk a sajátító és a tulajdonító ragok elkülönítésére: „SAJÁTÍTÓ: NEK, NAK. 1) Midőn két főnév, vagy főnévül használt más név, mint birtok és birtokos, elválaszthatatlan viszonyban állanak egymással: a’ birtokos név *nek*, *nak* ragot veszen fel, a’ birtoknév pedig harmadik személyragot; p. o. *Péter-nek ház-a*.” (Magyar Tudós Társaság, 1846:293) Majd következik a *nak*, *-nek* kihagyhatóságának szabályozása. Pár lappal odébb olvashatunk az igei vonzatokról: „115. §. 4. TULAJDONÍTÓ: NEK, NAK. 1) *Nek*, *nak* tulajdonító ragot vonzanak a’ következő igék: [Bekezdés.] a) Mellyek adás’, tulajdonítás’, engedés’, ígérés’, odaszánás’, ajánlás’, fizetés’ fogalmát foglalják magokba, p. o. *adj a koldus-nak; an-nak tulajdonítsd; engedj az okosabb-nak; megígértem barátom-nak; azt más-nak szántam; ajánlotta a’ tanács-nak; megfizettem a’ kalmár-nak*. [Bekezdés.] b) Mellyek vélelét, sejtést, gyanítást jelentenek [... Bekezdés.] c) A’ tanácslók, javaslók, parancsolók, tiltók, ellenzők [...Bekezdés.] d) Mellyek valamely tárgy felé irányzást, célzást, indulást jelentenek [...e)–g) Bekezdés.] 2) A’ *van*, *sincs*, *nincs*, midőn birtokot jelentenek, a’ birt dolgot

személyragozva, a' birtokost *nek, nak* raggal kívánják, p. o. *nincsen nek-em semmi baj-om; Péter-nek szép ház-a van*. Midőn létezőt, állítást állapotot jelentenek: szinte *nek, nak* ragot vonzanak ugyan, p. o. *ez neki erős munka volt*; de a' *van* illy esetben, midőn tudniillik az állítmány' alapjául szolgál, a' jelen idő' harmadik személyében mindig kihagyatik, p. o. *ez neki nagy; ez az eleség egy ember-nek kevés.*" (Magyar Tudós Társaság, 1846: 297–298) Bár a sajátító ragnál kifejtik, hogy mindig egy birtokos személyjeles főnévnek is kell szerepelnie a szerkezetben, ennek ellenére a tulajdonító ragról szóló bekezdésekben is ilyen példákat hoznak fel. Azaz Verseghyvel ellentétben úgy látszik nem tartják a sajátító rag egyedüli tulajdonságának egy másik, személyjelezett főnév jelenlétét. Ennek köszönhetően összekeverednek a kategóriák, hiszen a befoglaló szerkezet alapján nem lesz elkülöníthető a két rag, de jelentése alapján sem, hiszen bár a sajátító rag kizárólag birtoklással kapcsolatban szerepelhet, de a tulajdonító rag is meg teheti ezt a *habeo* értelmű *van* mellett. Hasonló problémák figyelhetők meg a mai grammatikákban is.

Az *-é* toldalékot a birtokos eset ragjaként emlegetik, de azt a megfigyelést is rögzítik, hogy más esetraggal együtt is szerepelhet egy szóalakon: „A' ragozott alanyesetek közül a' többes és a' személyragos alanyesetek minden egyszerű ragokat felvesznek, ide értve a' birtokos alanyeset' ragát is...” (Magyar Tudós Társaság, 1846:153) Ezek szerint a szerzők nem tartják az esetrág feltétlen szükséges ismértvénnek, hogy egy szóalakon csak egy szerepelhet.

Fogarasi János a *-nak, -nek* toldalékot datívuszként a többi raggal együtt utoljárónak nevezi, a névutókkal együtt tárgyalja 1843-ban a *Művelt magyar nyelv-tan elemi része* című nyelv-tanában: „Nevező vagy alany–ejtés **akárm** névszó [...] Szenvedő vagy tárgy–ejtés **t** [...] Részes v. birtokos és tulajdonítóejtés **n-k**” (Fogarasi, 1843:113). Tehát nem választja külön a birtokos és tulajdonító esetet, de neveiket még megjegyzésre érdemesnek tarja. A vizsgált nyelv-tanokban nála fordul elő először a *részes* kifejezés a *-nak, -nek* elemmel kapcsolatban. (Verseghy nyelv-tanának csak a fordításában kerül elő ez a kifejezés, az eredetiben a datívus szó szerepel.) Nyelv-tani összefoglalójában külön figyelmet szentel a birtokhelyettesnek és a

birtokmutatóknak, lényegében feltérképezi a birtokviszonyal kapcsolatos toldalékolást. Arra mindenesetre felhívja a figyelmet, hogy szinte érthetetlen elődeinek az a megközelítése, hogy az *-é* elem esetrag. Saját megoldását röviden így indokolja: „...*é* ragot némelyek, nem tudom mi okbul, független birtokos ragnak nevezik, mi szabatosabban: birtok helyettesnek hívjuk. Mert: [Bekezdés.] Ezen mondott esetben ismét tehetünk az *é* helyett [...] valamely tárgyat, birtokot, p.o. ezt: ház; s akkor ezek: baráté, barátomé, barátoméi s a. t. ha t. i. az *é* helyett ezt tesszük: ‚ház‘, lesznek: [Bekezdés] barát háza...” (Fogarasi, 1843:89)

Fogarasi János és Czuczor Gergely 1867-ben szótárukban az *-é* elem nem szerepel, de a *-nak*, *-nek* toldalékról már mint tulajdonító és sajátító ragról beszélnek külön-külön egy szócikken belül, és az elején leszögezik: „A sajátító *nek* ragra nézve mind régibb, mind újabb nyelvészeink két tévedésben vannak, azt állítván 1-sőben, hogy azon *nek* mint sajátító rag legtöbb esetben tetszés szerént elhagyathatnék; 2-odszor, hogy azon ‚nek‘ rag nem más, mint a tulajdonító (dativusi) *nek* volna.” (Czuczor–Fogarasi, 1867: 776. hasáb) A továbbiakban kifejtik a hangsúlytól, sorrendtől függő szabályokat, illetve a két rag különbözőségét eltérő nyelvtörténeti eredettel igyekeznek igazolni. Természetesen nem tudhatjuk, hogy ezt a szócikket ki írta, mennyire értettek egyet a szerzők, a korábbi nyelvtannal való szembenállása azonban szembetűnő.

Galgóczi Gábor (1848. *Magyar nyelvtan*) köz- és váltójogi ügyvéd grammatikájában miközben az *-é* elemet genitívusznak nevezi, a *-nak*, *-nek* toldalékból az öt évvel korábban megjelent akadémiai nyelvtanhoz hasonlóan megkülönböztet sajátító és tulajdonító ejtést, így tulajdonképpen egyszerre két genitívusz ragot feltételez. Nála sem lehet észrevenni Versegly fejtegetésének hatását a birtokjellel kapcsolatban.

Riedl Szende (1864. *Magyar nyelvtan*, 1866. *Kisebb magyar nyelvtan*) a prágai egyetem magyar tanszékének professzora, a pesti kir. főgimnázium rendes s egyetemi hely. tanár, a MTA lev. tagja az *-é* morfémat nem sorolja a ragok közé és a *-nak*, *-nek* morfémat kizárólag datívuszként ismeri el.: „A tulajdonító (dativus) eredetileg mozgást jelent valamely tárgy felé. Ebből fejlődött elvontabb jelentése.

Azon tárgy, amelyre a cselekvés irányul, melynek hasznára vagy kárára van stb. mintegy azon czélnak tekintetik, a mely felé a cselekvés halad. [Bekezdés.] A tulajdonító ragja *-nak, -nek*; mely minden szótörzsekhez kötőhangzó nélkül járul. [... Bekezdés.] Eredetére nézve *-ne* szóból, mely a rokon nyelvekben annyit jelent, mint »hely«, s az elavult irányragból *k áll.*” (Riedl, 1864:112 és 1866:53 Az ariellel szedett részek nem szerepelnek a 1866-os műben, különben szó szerinti egyezést figyelhetünk meg.) „Tulajdonító. Pl. A vadkan a tölgyfa gyökerének is neki vágja agyaráját (Közm.). Isten neki, ha már épen meg kell lenni (Nagy J.). Isten neki, mi nem változtathatjuk meg (Eötvös). Jónak látá hangját megváltoztatni (Ney). E történetet rossz jövődőlésnek lehetne vennünk (Hunfalvy Pál). Ki az, ki életében egyszer magát szerencsétlennek nem érzé (Kölcsey).” (Riedl, 1866:148)

A ragok között nem sorol fel sajátítót. A birtokos személyjelek használatának bemutatásánál így ír: „Ha a birtokost valamely főnév képviseli, a személyes névmás elmarad, s a birtok a 3. személyű raggal jár; pl. *János háza, János házai; apám kertje, apám kertjei* stb. Ilyen birtokviszony kifejezésére az árja nyelvek egy külön esettel, az úgynevezett sajátítóval (Genitivus) bírnak, mely a magyarban nincs meg; pl. a fentebbi példák a latinban így fejeztetnek ki. *Joannis domus, mei patris hortus, mei patris horti*, a németben: *Das Haus des Johann, der Garten meines Vaters, die Gärten meines Vaters*. [Bekezdés.] Hasonló eljárást követ a magyar nyelv azon esetekben, midőn a birtokos kifejezését a birtoknak kifejezésétől több közbevetett szó választja el; ekkor t. i. a birtokoshoz a tulajdonító (*-nak, -nek*) viszonyrag járul; pl. *azon úrnak, kivel jöttél, barátját ismerem*. Ugyanez történik, midőn a birtokot jelentő szó a birtokos kifejezését megelőzi: pl. *Isten teremtője a világnak. Vedd köszönetét elváló barátodnak*. (Kisf. K.) — *Vége már földi dolgaimnak*. (Kisf. K.) — vagy ha több egymással birtokviszonyban álló főnév egymásután következik, mely esetben az utolsó birtokos kifejezéséhez *-nak, -nek* járul; pl. *korunk néhány jeleseinek szeretetét viendem síromba* (Kölcsey); — vagy ha a birtokos névmás által jelöltetik; pl. *kinek háza ez? — Mindenkinek atyja Isten* (Vajda), — s végre, midőn viszonyzó az utolsó főnevekkal, a melyekre vonatkoznak, ilyen birtokviszonyba lépnek; pl. *földnek alatta hever* (Vörösmarty).” (Riedl 1864:106–107 az 1866-osban nem szere-

pel) Következésképpen minden szerkezetben belül a *-nak, -nek* ragot tulajdonítónak nevezi, azaz datívusznak.

Az *-é* morfémat a képzők között sorolja föl: „52.§ *-é* (mely egyes, pl. göcsei tájnyelvben *je s* ezért eredetére nézve az egyes számú 3. személyi *-ja, -je*, birtokraggal azonos) a magyarban általános birtokragul használtatik [...] pl. *ez a ház atyám-é, ki-é ez a ház? ez a ház magas, de atyám-é magasabb* stb. ezek helyett: *ez a ház atyám háza; ki háza ez a ház? ez a ház magas, de atyám háza magasabb* stb. [Bekezdés.] A mint ezen példákban kitetszik, az *-é* a birtokragokkal ellátott törzsekhez is járul; [...Bekezdés.] Az ezen képzővel ellátott törzsek a viszonyragokat rendesen veszik fel, mint a többi főnevek; pl. *Péter-ét, Péter-é-nek, Péter-é-től* stb.” (Riedl, 1864:81–82 és 1866:37 Az ariellel szedett részek nem szerepelnek a 1866-os műben, különben szószerinti egyezést figyelhetünk meg.) A besorolás magyarázatát csak a bővebb, korábbi keletkezésű nyelvtanban adja meg Riedl Szende.

A tulajdonító ragos példák közt nem találunk *van* állítmányú mondatot, valamint a birtokos szerkezet jelzős szerkezet voltának bemutatásánál nem hoz fel *-nak, -nek* ragos példákat a szerző: „Azon viszony, melyben a jelző a főnévhez állhat, a mellérendelés vagy alárendelés viszonya. [...] Ide tartoznak a birtokragos összetételek is, vagyis a főnevek alárendelt határozmányai. Azok vagy közelebbi meghatározások, melyeknek az indgermán nyelvekben az alanyi sajátító esetek felelnek meg; pl. *a fiu szorgalma* (a szorgalom a fiunak birtoka), [...] vagy jelzői kiegészítés, melynek az indgermán nyelvekben az ugynevezett tárgyi sajátító [Sic!] felelnek meg, pl. *Szigetvár bevétele* (Szigetvár nem vett be, hanem bevétetett)...” (Riedl, 1866:147) Tehát a mondatrészi besorolásnál már nem figyelhetjük meg azt a határozottságot, amit alaktani véleménye tükröz.

Szvorényi József (1866. *Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra*) Riedl Szende véleményével annyiban egyetért, hogy nem tekinti a birtokjelet esetragnak és bemutatja, hogyan alkalmas a birtokviszony kifejezésére: „A birtokos *é* rag egyedül 3-dik személyű (egyes v. többes) alanyhoz járul, s annak elhallgatott birtokára mutat, pl. *Andor-é* — t. i. az Andorhoz tartozó *valami, a madár* — szépen

énekel.” (Szvorényi, 1966:65) Abban viszont már eltér Riedl Szendétől hogy a *-nak*, *-nek* ragból kétfélét különböztet meg: „A sajátító (genitivus) *nak*, *nek* oly birtokost jelöl, mely birtokával elválhatatlan összefüggésben áll, s ezért mindig birtokragos [=birtokos személyjel] nevet kíván maga után. [Bekezdés.] A sajátító e kérdésre felel: *kinek*, *minek -a, -e?* v. *kinek*, *minek -ai, -ei?* [...Bekezdés.] A sajátító ragot, amikor a birtokragos név közvetlenül, vagy kevés közbevetéssel következik rája, el szoktuk mellőzni, mint: az *ifjú szorgalma-a* [Sic!] a *szülők* legnagyobb öröm-*e*...” (Szvorényi, 1866:69) „A tulajdonító (dativus) *nak*, *nek* a mondat azon tárgyát jelöli, melynek részére azaz javára, kárára vagy irányában történik valami, s ezért a mondat részes tárgyának is nevezik. [...] A tulajdonító-ragos név e kérdésre felel : *kinek? minek?* v. *kiknek? miknek?* pl. A kegyes szívű alamizsnát ad a *koldús-nak*. [...] A tulajdonító-ragos névről ezeket kell tudni: [Bekezdés.] 1. Hogy az mindig az állítmány kiegészítőjeül áll a mondatban [...Bekezdés.] 2. A tulajdonító-ragos névnek nincs birtoka, kivéve, ha a *van*, *nincs*, *sincs* birtokló igékkel jó viszonyba, pl. Péternek elég *jószág-a* van; még *sincs* soha *pénz-e*.” (Szvorényi, 1966:70) Fogarasi János után Szvorényi a következő, akinél a datívusszal kapcsolatban felmerül a *részes* kifejezés, most a szóalak szerepére utal *részes tárgy*ként. A ragok között a sajátítót és a tulajdonítót szerkezeti eltérések és rákérdés alapján választja szét alapvetően. Így a mai terminológiák szerint tulajdonképpen mondatrészeket határoz meg. Egy a *-nak* ragos alak mellett megjelenő birtokos személyjeles főnév megléte vagy nem megléte és a rákérdés dönti el a rag típusát. Mégis egy kivételt tesz ez alól: a létige mellett megjelenő *-nak*, *-nek* ragos főnevet annak ellenére is tulajdonítónak nevezi, hogy jelen van mellette birtokos személyjeles főnév. Döntését nem indokolja. Feltehetően ez a következtetés egyrészt a latin *haebo+accusativus* fordításakor felmerülő magyar *van+birtokos szerkezet* megoldás, ill. szintén a latin grammatikákban szereplő *dativus possessivus* szerkezet fogalmának keveredéséből adódik. Másrészt abból, hogy Szvorényi leszögezi a tulajdonító ragos alak „állítmány kiegészítőjeül” állhat. Pontosán nem határozza meg a kiegészítő fogalmát, de a rákérdés módját bemutatja. Ez a rákérdési módszer nem egyeztethető

össze a ma használatos módszerrel, ennek bővebb magyarázatát adom a későbbiek folyamán. (Vö.: [III.1III.1.e\)e](#)) ~~A rákérdzésA rákérdzésA rákérdzés~~ c. alfejezettel.)

Brassai Sámuel, bár összefoglaló magyar nyelvtant nem írt, mégis érdemes kitérni véleményére, mivel a datívusz–genitívusz vita egyik főszereplője lesz, és részletesen foglalkozik ennek kapcsán a birtokos szerkezettel. Még a Nyelvőr megjelenése előtt *A magyar bővített mondat* c. értekezésében leszögezi hogy „...gondos elemzésnek az az eredménye, hogy valódi »sajátító rag« a magyar nyelvben nem létezik, s ennél fogva genitivus sem. A *nak*, *nek* tehát minden esetben csakis tulajdonító, dativus rag.” (Brassai, 1870:28) Úgy jut erre a következtetésre, hogy megnézi, vajon szükséges-e a birtokos szerkezeten belül ennek a nyelvi elemnek a jelenléte: „Tagadhatatlan elsőben, hogy az igazi jelzőt közel a jelzett eleibe helyezzük; tagadhatatlan másodsor, hogy accentuáljuk; tagadhatatlan végre, hogy a birtokviszonyt az által jeleljük, hogy a birtok nevét személyraggal toldjuk meg. [...] A *nak*, *nek* rag tehát, mint netalán genitivusképző a birtokviszony jelelésére számos esetben felesleges, szükségtelen; tehát nem lényeges...” (Brassai, 1870:27) Mivel ennek a toldaléknak nem legfőbb feladata a birtokviszony jelölése, ezért nem is lehet genitívusz rag. Az *-é* elem funkciójáról, megnevezéséről nem nyilatkozik.

Összefoglalva (vö.: 1. táblázat [3234](#). o.): Első nyelvtaníróink feltehetően azt a „valószínűleg a latin nyelv iskolai tanításából áthagyományozódott szokást, [vették át] hogy a latin genitívust – a genitívus és datívus közti alaki és jelentésbeli különbség érzékeltetésére – nem a *-nak*, *-nek* ragos, hanem az *-é* birtokjellel ellátott formákkal magyarították.” (Szathmári, 1968:101) a birtokjel megítélése talán Verseggy Ferencnek köszönhetően kezd változni. Bizonytalan léptekkel, de a *-nak*, *-nek* rag datívuszi és genitívuszi megkülönböztetését is finomította, rámutatott, hogy a *habeo* értelmű *van* csak formája szerint vonz *-nak*, *-nek* ragot, de annak funkciója a birtokos kapcsolatra utalás.

A XIX. század második felében feltehetően Verseggy Ferenc és Fogarasi János érvelésének hatására már egyértelmű, hogy az *-é* morféma nem rag, de a *nak*, *-nek* toldalékról még nem alakult ki általános vélemény. Abban mindenki egyetért, hogy esetrag, de van, aki két különböző esetet is lát benne. Ez egyrészt a latin eset-

ragokhoz való ragaszkodásnak köszönhető; mindenképp fel akarták mutatni azokat az esetragokat, melyekkel a latin nyelv rendelkezik. Másrészt abból alakult ki, hogy kettős funkciót lát el ugyanaz az alak. Többen rámutatnak, hogy a „sajátítói” funkció együtt jár egy speciális szerkezettel, amiben egy másik, birtokos személyjeles főnévnek is szerepelnie kell, míg a „tulajdonítói” jelentéshez nem szükséges ilyen főnév jelenléte. A mondatrész kidolgozott fogalmának hiánya miatt nem volt egyértelmű a helyzet. Ma a sajátítónak nevezett funkciót nevezzük birtokos jelzőnek, a tulajdonítóit részeshatározónak.

Név	Év	Gen.	Datívusz	-é	-nak
Sylvester János	1536	-é	a tő utolsó fonémája+ -nak, -nek	genitívusz	datívusz
Szenczi Molnár Albert	1610	-é	-nak, -nek	genitívusz	datívusz
Pereszlényi Pál	1684	-é/-jé	-nak, -nek	genitívusz	datívusz
Kövesdi Pál	1686	-é	-nak, -nek	genitívusz	datívusz
Földi János	1790	-é	-nak, -nek	genitívusz = bíró eset	datívusz = adó eset
Gyarmathi Sámuel	1794	-é	-nak, -nek	genitívusz	datívusz= adó eset
Debreceni grammatika	1795	-é	-nak, -nek -ba, -be, -hoz, -hez, -ra, -re, -ig, -ért, -vá, -vé, -ül, -ül, felé, alá	genitívusz	datívusz
Révai Miklós	1803	-é	-nak, -nek	genitívusz	datívusz
Verseghy Ferenc	1816	-nak, -nek	-nak, -nek	képző	datívusz és genitívuszi használat
A magyar nyelv rendszere	1843	-é	-nak, -nek	genitívusz	tulajdonító és sajátító
Fogarasi János	1843	(-nak, -nek)	-nak, -nek	birtokhelyettes, nem rag	Részes v. birtokos és tulajdonító
Galgóczi Gábor	1848	-é	-nak, -nek	birtokos	tulajdonító és sajátító
Riedl Szende	1866	—	-nak, -nek	alanyesetű szóalak	datívusz = tulajdonító
Szvorényi József	1866	-nak, -nek	-nak, -nek	alanyeseti rag ≈ jel	tulajdonító és sajátító
Fogarasi János, Czuczor Gergely	1867	-nak, -nek	-nak, -nek	—	tulajdonító és sajátító
Brassai Sámuel	1870	—	-nak -nek	—	tulajdonító

1. táblázat

Külön problémát jelent a latin *habeo* fordításakor előkerülő *van*. (Érdekes módon a *bír* kifejezést egyik nyelvtanírónk sem állítja párhuzamba a *habeo*-val.) Van, aki a datívuszt vonzó igék közt sorolja fel, van, aki a létige ragozásakor tárgyalja. A későbbi fejtegetések során sok bonyodalmat okoz ennek a tisztázatlansága.

A Magyar Nyelvőr indulásáig a kép nem tisztul ki, sőt a mai napig sem tisztázott, hogy egyáltalán van-e genitívusz eset a magyarban. Annak ellenére, hogy Antal László 1961-ben a magyar esetrendszert vizsgálva teljesen határozott véleményt formál e kérdésben, úgy tűnik, ez nem vált elfogadottá. „Nyilvánvaló, hogy a *-nek* genitívusz elképzelése idegen, indoeurópai minta hatására született meg, az indoeurópai genitívusz magyar fordítását akarja esetrangra emelni nyelvünkben, annak ellenére, hogy ilyen esetet nyelvünk alakrendszere nem indokol. Az úgynevezett *-nek* genitívusz nem más, mint a datívusznak egy sajátos birtokos személyjellel kapcsolatos alkalmazása. Ebben a sajátos, tehát birtokos személyjellel kapcsolatos morfológiai helyzetben pedig a nominatívusz és datívusz közötti különbség érdekesen neutralizálódik. Ugyanis: *-nek* + névszó + birtokos személyjel = \emptyset + névszó + birtokos személyjel” (Antal, 1961:124.)

A kérdést mostanában nem szokás bolygatni, mégsem mondhatjuk, hogy nyugvópontra került. A ma is elfogadott, tanított szakirodalomból két közismert összefoglalást hozok fel a példa kedvéért: A főiskoláinkon gyakran használt, A. Jászó Anna főszerkesztésével megjelent *A magyar nyelv könyvé*-ben Bokor József fejezetében (1997:265) külön-külön datívuszként és genitívuszként is szerepel a *-nak*, *-nek* különösebb magyarázat nélkül. Az általában egyetemeken elterjedt, Keszler Borbála szerkesztette *Magyar grammatiká*-ban Balogh Judit tollából a főnévi esetek felsorolásánál kizárólag datívusz megnevezés szerepel (Balogh, 2001:203), de a bővebb kifejtésben a magyar megnevezéseken (részeshatározó eset, részeseset) túl még a következőt találjuk: „Birtokos személyjeles szóval szoros szerkezetet alkotva (tehát előtte vagy utána állva) a datívusragos főnév birtokos jelző mondatrész-szerepben jelenik meg. Ekkor a birtokos jelző ragjának nevezzük a *-nak/-nek* ragot. A datívusi eset ilyenkor genitívusi funkciót tölt be...” (Balogh, 2001:199) Tehát a mondatrészi szereptől teszi függővé az aktuálisan használt rag megnevezését.

Jogos a hezitálás, hiszen csak a birtokos személyjellel való együttállása különbözteti meg a *-nak*, *-nek* két előfordulását. Felfogás kérdése, hogy szerkezeti alapon állva egyetlen ragról beszélünk, ahogy Antal László teszi, vagy funkciójukat tekintve kettőt különböztetünk meg, ahogy Bokor József állítja, és ha nem is teljesen határozottan, de Balogh Judit is erre az álláspontra jut. Számunkra az a lényeges, hogy eset és mondatrész fogalma között ne keressünk egy az egyben megfelelést. Ezzel egyik korunkbeli szerző sem próbálkozik, annak ellenére, hogy a mondatrészi szerep kijelölését tartják a rag legfontosabb feladatának.

A továbbiakban saját fogalmazásomon belül datívusz ragról fogok beszélni, melynek speciális alkalmazása a birtokos szerkezeten belüli főnevek közti kapcsolat jelölése. Azért a datívusz megnevezést választottam szemben a genitívusszal, mert nyelvtörténeti szempontból valószínűbb, hogy először a részeshatározói feladatot látta el a rag, és csak a későbbiek során alakult ki a birtokos jelző jelölésének képessége, másrészt a birtokos szerkezeten belül nem feltétlen szükséges a jelenléte. Azért élek csak az egyik elnevezéssel, mert feleslegesnek tartom a mondatrészi szerepeknek megfelelő számban szaporítani esetragjainkat.*

II.3. A mondatrész a Nyelvőr előtt

Önmagában a ragok azonosítása is elég problémát vetett fel, de a rag és a mondatrészi szerep fogalmának éles elkülönítése leggyakrabban fel sem merül. Ez is a latin hagyománynak köszönhető, hiszen a grammatikák inkább az alaktanra koncentrálnak, a mondattan kisebb teret kap, gyakran csak vonzatok és egyeztetési szabályok felsorolása. A főnévi szóalakokat egy-egy esetben besorolják, illetve ezen belül meghatározzák, milyen jelentéstani alkategóriába tartozik. Így egy datívusz alakú főnév alapvetően lehet *commodi*, *incommodi*, illetve *possessivus*, *ethicus*, *auctoris*, a *genitivus* pedig alapvetően *possessivus*, *de explicativus*, *materiae*, *qualitatis*,

* Ilyen alapon akár minden ragból két-két külön morfémát feltételezhetnénk, hiszen az értelmező felveszi a jelzett szó ragját, azaz párhuzamosan létezik értelmező jelzői és egy egyéb használat, illetve ugyanígy minden határozó ragnak létezik aszemantikus határozói használat is.

quantitatis, subiectivus, obiectivus, partitivus, proprietatis, pretii, criminis, memoriae és causae (vö.: Kováts, 1983:115–128). A főnév szintaktikai szerkezetbe ágyazásával nemigen törődnek, bár megkülönböztetik a subiectumot, az obiectumot és az attributumot, sőt a nominativus praedicativust, azaz az állítmánykiegészítőt is, de ezeket inkább jelentéstani, logikai alapon választják szét. A mondatrész fogalma – bár nem mai értelemben – ismert, de különösebb jelentőséget nem tulajdonítanak neki, megkülönböztetik az alanyt, az állítmányt, a tárgyat és a jelzőt logikai fogalomként, a határozókról mint vonzatokról beszélnek.

Ennek a szemléletnek a lenyomatát találhatjuk meg a régi magyar grammatikákban. Már az feltűnő jelenség, hogy a XVI–XVII. századi összefoglaló nyelvtanok közül csak néhány tartalmaz egyáltalán említésre méltó mondattant, a többiben csupán szórványos megjegyzésekre bukkanhatunk. Névrokonom ezt még határozottabban fogalmazza: „Korai nyelvtanainkban — itt SYLVESTER, SZENCZI, PERESZLÉNYI munkáira gondolok — a mai értelemben vett szintaxis vagy mondattan nem létezett.” (Hegedűs 1991:264) Vegyük szemügyre közelebbről, mit értettek elődeink mondattanon, syntaxison, egyáltalán foglalkoztatta-e őket ez a kérdéskör.

Sylvester János nyelvtanában nem találunk szintaxis címet viselő részt, de még olyat sem, ami kifejezetten a vonzatos kifejezésekkel vagy egyéb szerkezetekkel foglalkozna.

A legkorábbi mondattan **Szenczi Molnár Albert** (1610. *Novae Grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae et perspicuis exemplis illustratae libri duo*) művének második kötetében található. Ebben a részben a „régii szintaxisoknak Apollonius Dyskolos óta szokásos (és Ramusnál is meglevő) rendszerét követve és a nyelv megtanulásának célját előtérbe helyezve az egyes mondatrészek közötti egyezés (convenientia) és a szavak vonzata (rectio) köré építi szerzőnk mondanivalóját.” (Szathmári, 1968:193) Nem a mai terminológiák szerint kell gondolkodnunk, itt a „»convenientia« gyakran nem bizonyos mondatrészek nyelvtani egyezését jelenti nála, hanem csupán egyes szófajoknak egymás mellé, egy szószerkezetbe való kerülését!” (Szathmári, 1968: 194) Valóban, már a fejezetek címei is erről árulkodnak: De convenientia articulorum (A névelők egyeztetése) De convenientia nominis cum

nomine (A főnevek főnevekkel való egyeztetése), illetve pl. De rectione genitivi et dativi (A genitívusz és datívusz igazgatása), De rectione verbi infiniti (A ragozatlan ige igazgatása). A mondatrész fogalma nem merül fel.

Másodikként **Pereszlényi Pál** munkáját említhetjük a mondattanok sorában (1684. *Grammatica Linguae Hungaricae*). Pereszlényi Szenczi grammatikájából sokszor bekezdéseket kölcsönöz, ennek megfelelően mondattanának szerkezetét is tőle veszi át. „Nyelvtanának negyedik része (»De Syntaxis«) – mai tudomásunk szerint – második mondattanunk [...] az első fejezetben [...] egyeztetésféléről, a többi öt fejezetben pedig igék, melléknevek stb. vonzatairól van szó. Pereszlényi kimutathatóan merített valamelyik Alvarez-féle latin grammatikából...” (Szathmári, 1968:320)

Az ígével alkotott szerkezeteket veszi számba, majd a következő nyúlfarknyi fejezetekben a főnévragozás latin eseteken túli elemeit, ill. a határozószókat, kötőszókat vizsgálja a mondaton belül. Továbbra sem alakul ki a mondatrész fogalma, egymástól független szerkezeteket vizsgál, a szerkezetek jelentését igyekszik körülírni.

Kövesdi Pál 1686-os *Elementa Linguae Hungaricae*-jában rövidke, mintegy nyolcoldalas mondattant olvashatunk, „ami nem is mindig a leglényegesebbet megragadó kivonata Szenczi Molnár syntaxisának.” (Szathmári, 1968:350) a *De syntaxi, in quantum constructio hungarica discedit a latina* fejezetben tíz szabályt találhatunk a különböző szófajú szavak összeillesztéséről: *I. De svbstantivo cum svbstantivo* (pl.: az Úr, Urnak asztala, Horvát János István Deák, Isván fiam) *II. De adiectivo cum svbstantivo* (pl.: Jó férfi, Két emberek, két Urnak) *III. De adverbii*; a toldalékolásról, vonzatokról: *IV. De praepositionibus* (által, ellen, mellett, után, alat [Sic!], ban, ben) *V. De regimine seu rectione genitivi et dativi* *VI. De rectione accusativi* *VII. De rectione ablativi* *VIII. De rectione verbi infiniti* (pl.: olvasni kell, lefeküdni megyek) *IX. De participiis infinitis sive se gerundiis participialibus* *X. De rectione varia* (pl.: fél vk-től, fél valakit) Itt sem találjuk még nyomát sem a mondatrészi funkció és a ragos szóalak elkülönítésének.

Földi Jánosnál (1790 *Földi János magyar grammatikája*) találjuk meg először a mondattan tárgyának megjelölését: „A’ szórakofgatás két részekbő+l áll: a’ *MegegyezéSbő+l* és a’ *VezérléSbő+l* (:convenientia, Regimen:.) [Bekezdés.] *Megegyezés*, ha a’ fzők egy harmadik dologban meg eggyeznek, minémü+ a’ Szám, mint: a’ Mester jelen vagyon. A’ magyaroknál nemi különbség nintfen is. Az Efet ritkán tartozik ide (: lásd alább :). [Bekezdés.] A’ *Vezérlés* olly rakofgatáfok a’ fzőknak, mellyel egyik a máfikban valamelly erejét kimutatja, mint: kinek kinek erköltfe fzü+li fzerentfjét. A’ megegyezés a’ részeknek változtatáfokban áll.” (Földi, 1790:90) A’ szórakofgatás, avagy a syntaxis című részben a következő fejezetek szerepelnek: *I. A’ Czikkely fző [=névelő] Rakofgatásáról*, *II. Névfzőknak Rakofgatáfok*. Itt, a birtokos szerkezetnél taglalja, hogy milyen sorrend megengedett, mikor kell a *.-nak* és mikor nem. *III. A’ Névváltó fzőknak [=névmások] Rakofgatáfok*, *IV. Az Idő+ fzőknak [=ige] Rakofgatáfok* fejezetben kitér a különböző esetű igei vonzatokra. Itt veszi sorra a bíró, azaz genitívuszi és az adó, másként datívuszi esetet vonzó igéket. *V. A Közlő+ fzőknak [=igenevek] Rakofgatáfok* *VI. A’ Határozó fzőknak Rakofgatáfok*. *VII. A követgető+ Szóknak [=névutók] Rakofgatáfok*. *VIII. A’ Füzögető+ fzőknak [=kötőszók] rakofgatáfok* *IX. A’ Közbevető+ fzőknak Rakofgatáfok*. Tehát szófajonként halad, az igével kapcsolatban tér ki a vonzatok kérdésére, illetve a birtokos szerkezetet részletezi még külön. Mondatrésről mai értelemben nem beszél, a határozószó bemutatásánál utal a jelentésmódosító, mondatban betöltött szerepre: „A’ *Határozó Szók olly hajthatatlan réSzei a’ beSzednek, mellyek a’ Név, közlő+ és idő+ Szókhöz adatván, azoknak jelentéSeit mintegy magyarázzák, és meghatározzák, mint igen Szép, nagyon kitetSző+, gyorsan jár. ’stb.*” (Földi, 1912:210)

Gyarmathi Sámuel (1794. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*) könyvének elején találjuk a Mester Szók jegyzékét, azaz egy vegyesen latin–magyar ill. magyar–latin sorrendű pár oldalas szakszótárt. Belelapozva a következő témánkba vágó kifejezéseket találjuk: *Adjectivum—Mássalértő*, *Adverbium—Határozó*, *Dativus—Adó*, *Casus—Eset*, *Declinatio—Hajtogatás*. A teljes jegyzéken belül csak az *Adverbium* fogalma gyanúsítható azzal, hogy mondattani kategória. Nem fordul

elő se subjectum, se objectum, se predicatum a kifejezések közt. A szófajok ismertetésénél a könyv II. részében a következő definíciót találjuk: „A’ Határozók többnyire az Idő-fzők [=igék] mellett állnak, hogy azoknak környül álláfait meg határozzák. És felelnek ezen kérdéfeke: *Hol? Ho’nan? hová? mellyfelé? mikor? hogy? mint? mimodon?* ’s a t. p. o. *Hogy irtál? Jól irtam. Hol vóltál? MeSzSze.*” (Gyarmathi, 1794: II. kötet 262) Már az első részben, ahol „a szavak nemeiről és természetéről ír közönségesen”, a rákérdés módszerével igyekszik megragadni a határozók közös jelenéstípusát, illetve arra hívja fel a figyelmet, hogy az igéhez tartoznak ezek a szavak a mondaton belül. Nem fejt ki a szerkezeti összetartozás mibenlétét, de példájában a ma is elfogadott „elemző párbeszéd”-hez hasonló módszert alkalmaz: „*Hogy irtál? Jól irtál.*” A szintaxissal foglalkozó fejezetben a határozóknak más szófajokkal lehetséges szerkezeteit sorolja fel Gyarmathi Sámuel: „A’ Határozók eleikbe tétetnek, a’ magánértőknek [=főnevek], málfalértőknek [=melléknevek], névmáfsainak, időfzőknak [=ige], rézfleményeknek [=participium], vífelőknek [=gerundium], és még a határozóknak-is.” (Gyarmathi, 1794: II. kötet 93.)

Vajon szófajként vagy mondatrészként ír a határozókról? Mivel művében máshol fel sem merülhet a gyanú, hogy megkülönbözteti a mondatrész és a szófaj fogalmát, ezért itt sem jogos a kérdés, hiszen anakronisztikus. Ugyanakkor, ha a mai fogalmakat igyekszünk visszavetíteni, akkor inkább szófaji kategóriaként értékelhetjük a Gyarmathi-féle fogalmat, hiszen arról nem beszél, hogy egyéb ragos alakulatok, igenevek ugyanezt a szerepkört betölthetik.

Később összefoglalja a szintaxis feladatát: „A’ befzéd ugy lefz értelmes ha a’ fzőkat nem hányjuk fzeljel , tsak a’ mi tettzésünk fzerént ; hanem minden fzőt, tsak úgy és é’pen oda helyeztetünk ; a’ mi képen , és az hová a’ több fzők öfzve függéfe engedi , mert azok a’ lántznak mind meg-a’nyi fzemei. Ha egy mondás vagy ki-tétel, tsak két fzőből áll-is; mindjárt egyike a’ máfiknak törvényt fza, hogy az hol, és miként állyon, ugy, hogy az egyik mindenkor bíró, (regens) a’ máfik pedig birattatott. (rectum) Az öfzve-rakás tehát egy Fő része a’ nyelvtanításnak. (Gyarmathi, 1794: II. kötet:5–6) A meghatározás során összerakásról, azaz pl.

vonzatokról beszél, az egyeztetést nem említi, de későbbi fejezetcíméből kiderül, hogy azt is a szintaxishoz sorolja: *Syntaxis Convenientiae* A' meg-egyeztető Öfzverakás, sőt a sorrendiséget, a szósorrendet is büszkén idesorolja: "...a' Deák Syntaxisból, a' *Syntaxis ordinis* többnyire mindenkor el-hagyattatik, mivel a' meg-kívántató érthetőség mindenképen meg-marad, a' fok különböző végzetek fejedelme által. Ezzel ditsekedhetik a' Magyar nyelv-is fok ki-tételeiben, mellyekben a Szók nem tsak egy-féle el-rendeléft, hanem többet-is meg-fzenvednek, de az értelme-is az elé-rendeléseknek mindenkor valamit különbözik..." (Gyarmathi, 1794: II. kötet: 7)

A **Debreceni Grammatika** tartalomjegyzékéből, pontosabban „A Tzikkelyek summájá”-ból már kiderül, hogy a betűk, szótagok, helyesírási szabályok ismertetése után egyfajta szófajtan következik: „A Magyar Befzédnek Réfzeiről, vagy abbann A Szóknak egymástól való különböztetéséről Származtatásról, vagy a Szók' formálódásáról” ezt követi az egyes csoportok bemutatása, majd a szintaxis, azaz „A Befzédnek Réfzeinek Elrendeléséről” c. szakasz. A szintaxis elején röviden azt is elmagyarázzák, voltaképpen mi is ennek a résznek a tárgya: „Áll pedig ez az Elrendezés: 1.) *A szóknak ÖSzeilleszésébenn*, melly fzerínt, mikor úgy kívántatik a Befzédnek Réfzei, hol Számjok és Személlyeikre, hol ismét ejtéseikre és Idejeikre nézve, egymással megegygyeznek. *Synatxis Convenientae*. 2. *a Szóknak ÖSzeigazításábann*, melly fzerínt ez vagy amaz fzó, a másikat, vagy a többbit, mintegy vezérli és igazgatja, és azoknak vagy ez, vagy amaz Számját, Módját, Ejtését [=eset] 's a t. kívánja. *Syntaxis Regiminis*.” (Debreceni Grammatika, 1795:179) A latin grammatikai hagyománynak megfelelően egyeztetési kérdéseket vet fel és vonzatstruktúrákat foglal szabályokba.

Gyarmathi Sámuel munkájához hasonlóan a Debreceni Grammatikában is rövid szakszójegyzék segíti az eligazodást, amire a bevezetőben fel is hívják a figyelmet. Itt is csak a határozó kategóriáját érdemes szemügyre vennünk. Ízelítőül néhány példa az elnevezésekből: Elrendelés–*Syntaxis*, Ejtegetés–*Declinatio*, Ejtés–*Casus*, Határozó–*Adverbium*, Név–*Nomen*, Névmássa–*Pronomen*. A határozó szóba kerül a szófajtan bevezető részében, „a lételnek, tselekedetnek, fzenvedésnek, állapotnak, tulajdonságnak helyét, idejét, módját, mennyiségét 's a t. fzoctuk

meghatározni...” (Debreceni Grammatika, 1795:16) pl.: oda, kinn, szüntelen, igen, felettébb. A jelentés felől igyekeznek megragadni a csoportot, ez mind mondattani, mind szófajtani kategória esetén lehetséges megoldás. Később, a bővebb kifejtésnél ezt olvashatjuk: „Tiszta eredeti Határozó szó, nem sok van Nyelvünkben, p. o. *de, tsak, nem, sem, így, úgy*, de a Származtaknak és öfzvetevődteknek fzeri fzáma nintsen; mivel a Befzédnek akármelly részéhez bizonyos Elölutoljáró töldódván, mindjárt határozó lefzfz belőle.” (Debreceni Grammatika, 1795:135) Feltűnő, hogy határozó szó-ként vezetik be a fogalmat és alapvetően két fajtáját különböztetik meg: tiszta eredetit és származtatottat, másként összetevődöttet. A tiszta kategóriában mai fogalmaink szerint tagadószó, partikula és névmás is szerepel, de a másik kategóriába a ragos, névutós névszavakat sorolja. Tehát funkciót keres, azaz inkább mondattani fogalomként írja le a határozó terminust. A Debreceni Grammatikában sem figyelhető meg a mondatrész és a szófaj szisztematikus elkülönítése. A szavak típusainak bemutatásánál mondattani szempontok is érvényesülnek.

Révai Miklós az *Elaboratior Grammatica Hvngarica* (1803–1805.) című nyelvtanának III. része már nem készült el, kéziratban fennmaradt fejezeteit Révai halálának 100. évfordulójára, 1907-ben kiadták. A szóképzésre és a szintaxis birtoikos szerkezetre vonatkozó fejtegetéseit olvashatjuk, de a szintaxis mibenlétére ezekben a fejezetekben nem tért ki a szerző.

Verseghy Ferenc 1816. *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae* mondattani részében három témakörét határozza meg ennek a tudományágnak: „1. §. A mondattan művészetén a beszéd részeinek olyan szerkesztését és elhelyezését értjük, hogy azok elménk gondolatait rendesen, világosan és értelmesen fejezzék ki. Ez történik, ha először azok a részek, amelyeknek a nyelvben bevett szokás erejénél fogva egyezniök kell, számban, nemben és személyben megegyeznek, amit az egyeztetés mondattanának mondunk. Ha másodsor a beszéd azon részeihez, amelyek ugyanazon szokás erejénél fogva bizonyos eseteket követelnek meg, ezek az esetek szükségszerűen kapcsolódnak, amit a szabályozás mondattanának mondanak. Ha végül harmadszor a beszéd részei oly sorrendben helyezkednek el, amelyet ugyanaz a szokás és elsősorban az a fontossági fok követel meg, amit a beszélő hangulata

valamely szónak juttatni szokott. Ezt a sorrendet a nyelvészek szerkezeti sorrendnek nevezik.” (Verseghy, 1816: IV. kötet:17) Az első két vizsgálódási terep már ismerős a korábbi nyelvtanokból: egyeztetés és vonzatos szerkezetek, a harmadik terület hangsúly, sorrend és jelentés összefüggését foglalja magában, erre Gyarmathi Sámuel már utalt, de a mondatnok nagy része hanyagolja a harmadik témakör kérdéseit.

A határozószavakról művének első részében „beszédrészként” így ír: „Határozószóknak nevezzük azon ragozhatatlan szavakat, melyek a dolgok körülményeit vagy sajátságuk fokát jelölik. Vannak olyanok, amelyek melléknevekhez, sőt magukhoz a határozóragokhoz járulnak; de legnagyobb részük az igék jelentésének pontos megjelölésére szolgál csaknem a szerint a szabály szerint, mint a névutók, melyek biztos határt szabnak a nevek jelentésének. A határozószók továbbá több osztályra tagolódnak, ugymint a hely, az idő, a mód és állapot, a rend, a mérték, a bizonyítás, a kételkedés és a tagadás határozószóira.” (Verseghy, 1816: III. kötet 431.) Ez a meghatározás inkább a szófajtani besorolás jegyeit mutatja, bár az is kiderül, hogy milyen típusú szavak bővítményeként jelenhet meg a határozószó.

A mondatnok felépítése tulajdonképpen szófajok és ragok használati utasításából alakul ki. Így beszél az esetek, ill. a névhatározói ragok mondatnokáról és külön-külön az egyes szófajok mondatnokáról. A határozószók mondatnokán belül is a határozószók típusait sorolja fel, a latintól való eltérésekre hívja fel a figyelmet. (Vö.: Verseghy, 1816 V. kötet:362–369) Tehát Verseghynél sem különül el szófaj és mondatrész. A határozó fogalom, inkább a mai szófaji kategóriához közelít.

A magyar nyelv rendszere c. 1846-os akadémiai nyelvtanban a mondatnok rész hagyományos felosztást követ: „A’ mondatnok az egyes szók’ vagy beszédrészek’, továbbá a’ mondatok’ egymás közti viszonyait s’ azon szabályokat adja elő, mellyek szerint a’ szók mondatná, a’ mondatok értelmes és díszes beszéddé fűzetnek össze. [Bekezdés.] A’ mondatnoknak két része van, u. m. Szókötés és Mondatkötés [...] A’ szókötésnek három fő része van: [Bekezdés.] I. *Szóegyeztetés*, mi a’ beszéd’ részeinek személyben, számban és ragban összeállítását; [Bekezdés.] II. *Szóvonzat*, mi a’ beszéd’ részeinek viszonybeli összeköttetését; [Bekezdés.] III. *Szórend*, mi a’ beszéd’ részeinek elhelyezését tárgyazza.” (Magyar Tudós Társaság, 1846:265) A

korábbi nyelvtanokhoz hasonlóan kisebb szerkezetekkel foglalkozik, illetve a Mondatkötésen belül nagyobb egységek kialakításával is de a mai értelemben vett elemzést hiába keresünk.

Még a szintaxis előtt olvashatunk a határozóról: „A’ határozók a’ névnek vagy igének különféle hely-, idő-, szám- és módbeli körülményeit közelebbről jelelik. [...Bekezdés] Határozók a’ nyelv’ különféle részeiből a’ következő ragok által lesznek...” (Magyar Tudós Társaság 1846:249) pl.: -an, -en, -ant, -ként, -szor, -lag, -len, -kép. A terminológia nem foglalja magában a szó összetételi tagot, és a ragokra való hivatkozása is arra utal, hogy inkább a mondatban betöltött funkció alapján igyekszik meghatározni a kategóriát, azaz a mondatrész fogalomhoz közelít. Ugyanakkor ezt a bekezdést a beszédrészek ismertetésénél találjuk például az ige társaságában.

A műszók jegyzékében nem szerepel a tárgy és a határozó megnevezés, de rátalálhatunk az alany–subiectum, állítmány–praedicatum és a jelző–epitheton kifejezésekre. A jelző fogalma a görög megfelelővel egyértelműen stilisztikai kategóriaként szerepel. Az alany és az állítmány terminológiák logikai megközelítések: amiről és amit állítunk.

Fogarasi János (*Művelt magyar nyelvtan elemi része* 1843.) csak elemi nyelvtant írt, így nincs benne mondattan: „...minden nyelvtan a legegyszerűbb elemeken kezdve négy czikkelyből áll, melyek 1. szóhang- s betűtan, 2. szótagtan, 3. szótan, 4. mondattan. A három első az egyes szókrul, különösen azoknak elemzéséről tanít, s ezért nevek szónyomozás vagy szóelemzés vagy elemi nyelvtan.” (Fogarasi, 1843:2)

Fogarasi János és Czuczor Gergely *A magyar nyelv szótárában* (1867.) természetesen nem törekednek mondattani felfogás megfogalmazására, mégis felveszik a jelző, a határozó és a tárgy szócikkét. Tárgy címszó alatt nem találjuk nyelvészeti fogalom meghatározását. A határozó 2. jelentésénél már grammatikai műszót ismertetnek: „Nyelvtani ért. oly része a beszédnek, mely a névnek vagy igének különféle hely-, idő-, szám- és módbeli körülményeit, viszonyait közelebbről jelöl. Innen a határozók kétfélék: *névhatározók és igehatározók*. A névhatározók szoro-

sabb ért. névutóknak neveztetnek, minthogy rendesen a nevek után állanak...” (Czuczor–Fogarasi, 1867:1462. hasáb) Ezek után külön-külön hosszasan olvashatjuk a példákat a névutókra, illetve jelentése szerint a helyet (*alant, alatt, oda...*), az időt (*ma, délig, mindig...*), a számot (*hármán, tízszeresen...*), a módot (*lassan, így*), a kérdést (*hogyan, mikor...*), az állítást (*igen, bizony...*), a tagadást (*nem, sem*), a tiltást (*ne, se*), a kétkedést (*alig aligha*) és az egybegyűjtést (*együtt, egyetemben...*) kifejező határozókra. Szófaj szempontjából a mai kategóriákat figyelembe véve előfordulnak névmások, határozószók, ragos névszavak a példák között. Egyértelműen nem derül ki, hogy mondatrészi vagy szófaji értelemben használják-e a műszót, de inkább a jelenlegi mondattani fogalomhoz áll közelebb meghatározásuk, hiszen egyértelműen ragos névszavakat is felsorolnak (pl.: *délestkor, tízével, hússzor, szépen stb.*)

A jelző második jelentésénél szintén nyelvészeti terminust találunk: „...mint főnév a nyelvtanban a főnévnek valamely minőségét jelentő melléknév, mely rendesen előtte áll pl. *a ,nagy’ és szent király a ,dicső’ Hunyadiak*; de kivételesen, nagyobb nyomatosság végett utána is jöhet: *az emberekben, ,gyarlókban’ ne bízzál.* (Attributivum.)” (Czuczor–Fogarasi, 1867:256) Mivel egy szófajhoz, a melléknévhez mondatbeli helyzetet kötnek így egyértelműen a mondatrész fogalmához közelít meghatározásuk.

Galgóczi Gábor *A Magyar nyelvtan c.* (1848.) művében nincs mondattannal foglalkozó rész, a szófajokkal és ragozásukkal foglalkozik, nem tér ki a nagyobb szerkezeti egységek kialakításának szabályaira: „A’ magyar nyelvtan’ főrészei: Betűtan, Szótagtan, Szótan, Szómértan és Mondattan. Jelen elemi nyelvtanban csak A’ három elsőbb rész adatik elő.” (Galgóczi, 1848:38) A szótan tárgyának a beszédrészek ismertetését tartja: „A’ beszéd különbféle részekbeli szókból áll, a’ szerint a’ mint különböző eszméket jelentenek, p. o. némelyek [186] indulat’ kitöréseit, mások a’ természetben előforduló hangokat, ismét mások dolgokat ’stb. jegyeznek.” (Galgóczi, 1848:185–186) pl.: főnév, melléknév határozó stb. Határozókról szót ejt, jelentés szerinti típusait adja meg. Nála sem lehet egyértelműen szófajról vagy mondatrészeiről beszélni.

Szvorényi József (1866. *Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra*, harmadik javított kiadás) iskolai nyelvtanában a következőképpen határozza meg a mondatban tárgyát: „A mondatbeli szók viszonya vagyis összeköttetése általában véve háromféle. [Bekezdés.] Első: a szóegyezesi viszony (*concordantia vocabulorum*), mely szerint egyik szó személyben és számban, s némelykor ragban is, egyezik a másikkal. Ily egyezési viszonyban állanak: *én olvasok; ti henyéltek; a farkasok falánk állatok; a tigrisek legvérengzőbbek.* [Bekezdés.] Második: a szóvonzati viszony (*rectio vocabulorum*), mely szerint egyik mondatbeli szó bizonyos raggal kívánja [264] a másikat. Ily vonzatbeli viszonyban állanak: *én javatokat kívánom; ti magatoknak ártotok; írástok tele van hibával; egy halandó sem ment a tévedéstől.* [Bekezdés.] Harmadik: a szórendi viszony (*ordo vocabulorum*), mely szerint a szók egymásra nézve oly sorozattal foglalnak helyet a mondatban, milyenben a mondat másrészt jelentménye megkívánja. Így: *Pista zongorázni is tud* (egyszerűen közlő vagy kijelentő mondat). *Zongorázni is tud Pista?* (kérdő mondat). *Tud is Pista zongorázni!* erősítő v. kételkedő mondat. *Pista is tud zongorázni* (t. i. nem csak más) stb. [Bekezdés.] A szók viszonybeli helyes összekötését szókötésnek (*syntaxis*) mondjuk.” (Szvorényi, 1866:263–264) Ezzel csatlakozik a latin hagyományt követő felosztáshoz.

Szvorényi József Riedl Szende *Magyar grammatikájához* hasonlóan, feltehetően annak nyomán osztja fel a szavakat szófajokra: „A beszédben előforduló szókat *beszédrészeknek* mondjuk, melyek általában véve fogalomszókra és alakszókra oszlanak. [Bekezdés.13] A fogalomszókhoz általában névszók, igeszók és a határozók tartoznak; az alakszókat pedig a képzők, a ragok s névutok [Sic!] és a kötszók teszik.” (Szvorényi, 1866:12–13) A szófajok közt említi a név, a névmás, az ige, a kötszók és az indulatszók csoportjával azonos rangú csoportként a határozót: „A határozó (*adverbium*) valamely körülményt jelöl, mely szerint az ige vagy névszó jelentményét közelebről határozzuk meg...” (Szvorényi, 1866:208) pl.: *rosszul, sebesen, sokára, sokszor, erre, arra, túl.* „A helyhatározókat igen gyakran helyragos, vagy névutós nevekkkel pótoljuk. Ezeket főnévi határozóknak mondjuk.” Az idő- és módhatározónál is elmondja ugyanezt. Ezek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a

határozó kategóriát hiába sorolja fel szerzőnk a szófajok közt, mégis a mondatrész majdani fogalmához közelít hiszen azt is bemutatja, hogy ezt a pozíciót a mondatban ragos, névutós alakokkal helyettesíthetjük.

Azt nem hangsúlyozza, hogy létezik a szavaknak, mai terminológiával szóalakoknak a mondatban betöltött szerepe szerinti osztályozása, de szisztematikusan elkülönítve ismerteti a mondatrészeket: „A mondat főrészei: az alany és állítmány. [Bekezdés.] Alany (subiectum), a miről valamit mondunk. [Bekezdés.] Állítmány (praedicatum), mit az alanyról mondunk. [...] A mondat alanya rendesen a tiszta, vagy raggal bővült főnév azon alakja, mely a tárgyat csupán megnevezi, s ezért nevezőnek (nominativus) is mondatik.” (Szvorényi, 1866:37) „Minden szó, mely az igén kívül állítmányúl szolgál, csak részét teszi ki az állítmánynak; mivel az eredeti állítmány az ige.” (Szvorényi, 1866:39)

„A mondat az alanyon és állítmányon kívül más részekkel is birhat, melyet a mondat mellékrészeinek hívunk. [Bekezdés.] A mondat mellékrészei: 1. a melléklet; 2. a kiegészítő; 3. a határozó.” (Szvorényi, 1866:43.)

Van hogy az alaptag szófaját tartja megkülönböztető jegynek egy bővítménynél: „A melléklet (Beifügung) a mondatban előforduló főnévhez vagy főnév gyanánt használt más beszédrészhez járul, s arravaló, hogy a név által jelölt tárgyat, vagy annak tulajdonságát s különféle viszonyát világosabban határozza meg. [Bekezdés.] A főnév meghatározó mellékletei lehetnek: a névelő, jelző, birtokos és értelmezvény.” (Szvorényi, 1866:43.)

Míg a melléklet esetén az alaptag szófaját vizsgálja, addig a kiegészítőnél már az alaptag mondatrészi szerepére hivatkozik. Ez feltehetően annak köszönhető, hogy az állítmány mindig tartalmaz valamilyen formában ragozott igét: „A kiegészítő oly szenvedő- [accusativus] vagy tulajdonitóragos [datívusz] főnév, vagy főnévül használt más beszédrész, mely az állítmány mellett az értelem teljes kiegészítésére használtatik. A kiegészítő mondat tárgyának (obiectum) is nevezte-tik. [...Bekezdés.] Példa. Az ellenség bevette—. = Az ellenség bevette *a várost*. Én becsülöm —. = Én becsülöm *őt*. Mindenki kedvez —. = Mindenki kedvez *a jónak*.” (Szvorényi, 1866:46) Azaz Riedl Szende *Magyar Nyelvtanához* hasonlóan, de azzal

nem teljesen azonosan a tárgy fogalma tágabb értelemben magában foglalja a datívusz ragos határozót is. Riedl ennél még tágabban értelmezi, minden határozót egyfajta tárgynak tart.

A határozó elkülönítésénél is az alaptag mondatrészi értékét vizsgálja, példában a névszó is akkor kap határozót, mikor állítmányi szerepet tölt be: „A határozók oly szócskák, vagy névragos szók, melyek az állítmánynak mód-, hely-, idő- s egyéb viszonybeli meghatározására szolgálnak. [Bekezdés.] A határozók részint igehatározók, részint névhatározók. [Bekezdés.] Példa. A lélek — él. = A lélek örökké él. Az alvás — nem jó. = Az alvás *ebéd után* nem jó.” (Szvorényi, 1866:47)

A főnév mellékteleinek ismertetésekor külön kitér az értelmezőre, a jelzőre és a birtokosra, melyeket csak alaptagjuk szófaja köt össze, más szempontból nem sorolja a három mondatrészt egy típusba: „A jelző (attributum) a nevezett tárgyat valamely tulajdonsága által jelöli vagy határozza meg...” (Szvorényi, 1866:44) lehet melléknév vagy befejezett melléknévi igenév. „A birtokos melléklet a tárgyat, mint valakihez vagy valamihez tartozó birtokot, határozza meg. [Bekezdés.] Példa. — háza két emeletes, = *Atyám* háza két emeletes. A templom — háza. = A templom *Isten* háza.” (Szvorényi, 1866: 45.) „Az értelmezvény (appositio) oly melléklet, mely a mondat valamely részének értelmezésére vagyis magyarázására szolgál. [Bekezdés.] Az értelmezvény az értelmezettnek utána tételik, s a mondatban két vesszővel (,—) záratik el. [Bekezdés.] Példa. József, —, testvérei által eladatott = József, *az egyiptomi*, testvérei által eladatott.” (Szvorényi, 1866:46)

Szvorényi József valószínűleg Riedl Szende 1864-es művének hatására már nagyjából kettéválasztja a szófaji és a mondatrészi osztályozást, de azokban az esetekben, ahol a szófaj mondatrészi szerepe egyértelmű, így az igéknél és a határozószóknál, még összemosódik a két szempontrendszer.

Riedl Szende mindkét grammatikájában: *Magyar nyelvtanában* (1864.) és a legtöbbször szó szerint egyező, rövidebb *Kisebb magyar nyelvtanában* (1866.) a szótantól teljesen elkülönítve jelenik meg *A mondattan alapvonalai* c. rész, benne többek közt: Csupasz mondat: Az alany, Az állítmány, A vonatkozás; Kifejtett mondat: A jelzők, A viszonyragok, Igehatározói bővítés. A mellékmondatokkal foglalkozó

fejezetből az állítmányt kifejtő mondat hiányzik, de ezen kívül a mai osztályzásnak megfelelő típusok kerülnek sorra.

Még megtalálhatók a latin hagyományra utaló kifejezések, szerkezeti megoldások, de a mondatrészek és a szófajok elkülönítése már erőteljes: „...a szók [...] kétfélék, t. i. a) anyagszók, azaz: az anyagi képzetek kifejezései, a tárgyak, személyek, cselekvések, állapotok és tulajdonságok elnevezései; pl. *fa, ember, írni, szép* stb. b) alakszók, azaz: az alaki képzetek kifejezései; milyenek a tér-és időbeli viszonyok, azután a logikai vonatkozások, mint ok, alap, következmény, cél, eszköz stb. pl. *itt, ott, elül, hátul, azért* stb.” (Riedl, 1864:48 és 1866:19) Ebben a meghatározásban expliciten jelentéstani szempontokat találunk, de az „alaki képzet” kifejezés és a megadott példák arra utalnak, hogy a grammatikai viszonyokat irányító szavakra gondol Riedl Szende.

Az anyag- és alakszók megkülönböztetése után a szavaknak egy másik szemponton alapuló kategorizálását is bemutatja: „A beszédrészek. A szóknak egy másik különbsége [Sic!] azon szerepen alapszik, melyet azok a kifejtett és összefüggő beszédben játszanak. A beszéd, mint a gondolatok kifejezése, mondatokból áll. Ennélfogva a szónemeket a mondatból kell származtatni, melyeknek alkatrészeit képezik. Ezen tekintetben a szónemek beszédrészeknek (*partes orationis*) neveztetnek.” (Riedl, 1864:52 és 1866:19) Tehát amit Riedl beszédrésznek nevez, az a mai terminológiák mondatrész fogalmához közelít, hiszen a szóalak mondatbeli viselkedése, funkciója alapján képez csoportokat. Tulajdonképpen kimondatlanul a szavak kétféle kategorizálásakor lexémák típusait és szóalakok típusait ismerteti.

A szóalakokat, azaz mondatba ágyazott szavakat így osztályozza: „A mondat alkatrészei. Minden mondat magában foglalja a) az önálló tárgyat, állományt, (*substantia*) és b) a nem-önálló határozmányt, mellékjegyet (*accidens*), mely az előbbiről kimondatik. Amaz, mint a mondat alkatrésze, alanynak (*subjectum*), ez pedig állítmánynak (*paedictum*) neveztetik.” (Riedl, 1864:53 és 1866:19) Az alany, állítmány bővebb kifejtésénél minden kétséget kizáróan bebizonyosodik, hogy nem szófaji műszóval van dolgunk:

„Az alany kifejezésére tulajdonképen csak kétféle szók szolgálnak: 1) főnevek [...] 2) személyes névmások [...Bekezdés.] De ezen szókon kívül még más, főnevek gyanánt használt beszédrészek is lehetnek alanyok a mondatokban...” (Riedl, 1864:243 és 1866:143–144) „Azon szó, mely az állítmány kifejezésére kiváltképen szolgál, s úgyszólván a mondat lelkét képezi, a határozott módú [=ragozott] ige [...] Az igen kívül még következő beszédrészek is lehetnek állítmányok: 1) főnév [...] 2) melléknév [...] 3) a birtokos névmás [...] 4) a számnév...” (Riedl, 1864:244 és 1866:144–145)

A későbbiek során kiderül, hogy jelzőt, igehatározót és tárgyat is elkülönít: „Ezen szók : *jó, szorgalmas, második osztálybeli, nagyon* stb.; melyekkel a főnevet vagy más főnévül használt szót közelebb meghatározunk, jelzőknek (attributa [1864] attributiva [1866]), vagy jelzői határozmányoknak neveztetnek; azon szók pedig, melyek az igét vagy melléknevet meghatározzák, igehatározóknak mondatnak.[1864] neveztetnek [1866]” (Riedl, 1864:246 és 1866:146) „*a tanító dicséri — a fiút, a leányt vagy más valakit; a szolga hű — urához, atyámhoz* stb. [...] melyekkel az igék s melléknevek fogalmát kiegészítjük, a szó tágasb értelmében tárgyaknak neveztetnek; azon eljárás pedig, mely a szók ezen működését kifejezi, a viszonyragozás...” (Riedl, 1864:245 és 1866:146) A jelző, a tárgy, és a határozó fogalma nem azonos a jelenkori kifejezésekkel. Ahogy kitűnik az idézetből is, jelzői határozmány és igehatározó közt az alaptag szófaja szerint tesz különbséget. A tárgy szakszót eleinte igei bővítmény értelemben használja, ezért az igehatározót a tárgy alkategóriájának tartja, később már szűkebben értelmezi, ahogy ezt ma is tesszük:

„Valamint a főneveket jelzők, úgy bővítik a tárgyak és igehatározók az igéket és mellékneveket. [...] ha az igében vagy melléknévben oly utalás rejlik, mely valamely tárgy felé vagy tárgytól való irányra vonatkozik; ha azon kérdések: *kit?* vagy *mit? kinek? hová? honnan? hol? miért?* stb. bennünk fölmerülnek, akkor azon kiegészítés, azon tárgy, a melyre a működés irányozva van, a mely a felhozott kérdésekre válaszol — a legtágasabb értelemben tárgynak neveztetik. Ilyen esetben mondjuk: az illető ige vagy melléknév vonzó erővel bír. [Bekezdés.] A kiegészítésen kívül az igéket és mellékneveket még igehatározói módon is lehet

bővíteni. Erre pedig vagy az igehatározók szolgálnak, vagy pedig olyan összetett kifejezések, melyek a hely, idő-, mód-, oksági stb. viszonyokat meghatározzák; pl. *bátyám tegnap nálam volt; bátyám a mult héten nálam volt látogatóban* stb. [Bekezdés.] Mindezen meghatározások kifejezésére szinte leginkább a szók viszonyragos alakjai szolgálnak.” (Riedl, 1866:148) Itt egyértelműen kiderül, hogy az igehatározói szerepre viszonyragos főnevek alkalmasak, azaz a határozószó fogalma nem egyezik az igehatározóval. Ezt támasztja alá, hogy igehatározó és állítmány kapcsolatáról is beszél:

„Az állítmány határozományi következők: a) az úgynevezett igehatározó (adverbium), mely az állítmányhoz, legyen az ige vagy melléknév, bizonyos közelebbi s ezen kérdésekre: *hogya, hol, mikor* stb. felelő körülményt csatol. Az igehatározók részint az állítmány belső minőségi sajátosságát fejezik ki, s ezen esetben, mint minőségi igehatározók (adverbia qualitativa) anyagszökhöz [Sic!] tartoznak, s melléknevekből származnak; (vesd össze: *a rózsza szép* és: *a rózsza szépen virul*, — *a fiu szorgalmas* és: *a fiu [22] szorgalmasan tanul*; részint az állítmány külső, pusztán alaki viszonyait (helyét, idejét, számát stb.) jelentik s ekkor az alakszökhöz tartoznak; pl. *itt, ott, ma, reggel, gyakran, ritkán* stb. b) névutók vagy névviszonyszók (postpositiones) alakszók, melyek az állítmányt azáltal határozzák meg közelebbtről, hogy az alanyról kimondott cselekvésnek vagy állapotnak más tárgyra való helyi, időbeli, vagy más belső vonatkozását fejezik ki. Ilyenek például: *alatt, fölött, miatt, alá, elé, felé, végett* stb.” (Riedl, 1866:21–22)

A vizsgált munkák közül Riedl Szende műveiben találjuk meg először a szó-fajok és mondatrészek fogalmának szisztematikus szétválasztását. A korábbi szerzők is beszéltek alanyról, állítmányról, sokszor tárgyról, határozóról és jelzőről, de nem foglalták egységes keretbe, nem mutattak rá – mai terminológiával élve – a lexéma és szóalak kettőségére, amiből levezethető a mondatrész fogalma. Ezt mind nem minősíthetjük sem pozitív sem negatív jelzőkkel, hiszen más szempontból közelítettek a nyelvi jelenségekhez, mint ahogy ma tesszük. Tényeket állapíthatunk meg. A nyelvtudomány története folyamán erre a megkülönböztetésre szükség lesz, egyre inkább a mondat működése kerül az érdeklődés középpontjába, bár ez a XIX. sz.

második felében még csak ábrándnak tűnik. Már Riedl Szende is a mondat lelkeről ír az ige és az állítmány kapcsán.

Brassai Sámuel nyelvszemléletében a mondat kitüntetett szerepet játszott. 1855-ben kifejti a nyelvoktatással kapcsolatban, hogy a mondat egységéből kell kiindulni, hiszen ez az alapvető a használat során. (Vö.: *Okszerű vezér a német nyelv tanulmányában* 1870.) Korát megelőzve 1852-től kezdve több tanulmányában a mondat aktuális tagolására hívja fel a figyelmet, vagyis arra, hogy a magyar mondatban a szavaknak az igehez viszonyított helyzetével és a hangsúlyviszonyok segítségével fejezi ki a beszélő, mit tekint ismert, illetve új információnak a mondaton belül (vö.: *Tapogatódzások a magyar nyelv körül* 1852–53. és *A mondat dualizmusa* 1885). Ez a megközelítése a mondatoknak merőben más, mint a korábbi logikai vizsgálatok vagy a XIX. század közepén fejlődő grammatikai elemzések, lényegét így foglalja össze tömören: „Az én tág dualismusom egyelőre röviden említve abban áll, hogy a mondatnak két része van. Az egyik, a rendben első, elkészíti a hallót a mondandónak felfogására. [Bekezdés.] Hogy ezt megtehesse, a hallónál ismeretesnek vélt egy vagy több eszmét kell kifejeznie.” (Brassai, 1885a:5) A másik rész az új információt hordozza. Ugyanebben az írásában a következő kritikát fogalmazza meg a szűk dualizmusmal, azaz az alany–állítmány kettőségére alapozó elemzési módszerrel kapcsolatban: „Tehetetlensége oka főképp három: 1. alapja igen szűk, minthogy nem a mondatra általában, hanem csak egy nemére : a *logikai* propositionra v. iudiciumra épült; 2. «az alany és állítmány» értelmezései határozatlanok; 3. ha mind a kettőjét határozottakká akarják tenni, oda üt ki a végeredmény, hogy *alany=nominativus* és *állítmány=verbum*, a mint valóban úgy is használják széltiben magyar nyelvtanaink írói.” (Brassai, 1885a:4) Brassai tehát az ellen tiltakozik, hogy logikai kijelentésként, illetve ítéletként értelmezzük a mondat egységét. Ráadásul arra is felhívja a figyelmet, hogy így feleslegesen használunk újabb terminológiákat, hiszen azonosítani lehet a szófajokat vagy egy szó ragozott alakját egy-egy mondatrészrel. Visszanézve furcsállhatjuk ezt a kifogást, nekünk megszokott a szófaj, a mondatrész és a rag műszavak hasznossága. Brassai az alany esetében könnyen állíthatja, hogy azonos a nominativus ragos alakkal, hiszen itt valóban egy az egyben megfelelést fog

találni, de a határozóknál már nem ennyire könnyű a megoldás: „A határozóknak jelen célunkra három rovatot nyitni elég lesz, miszerint amazok: 1) *nevek*, 2) *névmellékek*, [adjectivum] 3) *igék* (határozatlan módban) [=főnévi igenév], 4) *adverbiумok*.” (Brassai, 1870:9–10) Brassai megadja ezeket a szófajokat, de arra nem tér ki, hogy ugyanezek a szófajok más szerepkörre is képesek egy mondaton belül, pedig éppen ez az oka szófaj és mondatrész megkülönböztetésének.

A jelző esetében is egyértelműen mondatrész értelemben használja a terminust: „Jelző széles értelemben minden szó vagy szócsoport, melyet egyszerű határozóval párosítunk a mondatban a végett, hogy ketten együtt *egy* eszmét jeleljenek. Ebből foly, hogy a kettő együtt csak is *egy* határozót képez. Deductiónk alkalmával már megemlítettük, hogy a jelző a jelzett határozó-jelelte fogalmat kisebb-nagyobb mértékben módosítja, jelesen pedig a körét szűkíti, minthogy tartalmát szaporítja.” (Brassai, 1870:8–9) Vagyis a jelző alaptagjával egy szintagma. „A jelzőnek a magyar nyelvben három sajátága van, 1-ső az, hogy a jelzett szónak *előtte* áll; 2-dik, hogy accentuáljuk; 3-dik, hogy a jelzettnek a lehető legszorosabb közelében foglal helyet.” (Brassai, 1870:8–9) A többi mondatrészhez viszonyított elhelyezkedés és az hangsúly is mondattani kérdés. Az accentust fontosabb szempontként tartja számon Brassai mint ahogy azt ma a hagyományos nyelvészet keretei közt megszoktuk.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy szófaj és mondatrész fogalma a *Nyelvőr* kezdetéig, 1872-ig nem válik szét. Sylvester Jánostól Szenczi Molnár Alberten, Pereszlényi Pálon, Kövesdi Pálon, Földi Jánoson, Gyarmathi Sámuelen, a Debreceni grammatikán, Révai Miklóson, Verseggy Ferencen, az első akadémiai nyelvtanon, Fogarasi Jánoson és Czuczor Gregelyen keresztül Galgóczi Gáborig hol inkább a mai szófajtani, hol a mondattani fogalomhoz közelít egy-egy szócsoport leírása, alany és állítmány logikai kategóriaként létezik, lassú folyamat, míg egy-egy szófajjal összekapcsolódnak ezek a fogalmak. Elsőként természetesen az állítmány és az ige, illetve az alany és a főnév kapcsolatára mutatnak rá. A határozó és a határozószó, ragos vagy névutós névszó összefüggése azért nehezkesebb, mert itt már ki kell mondani, hogy egy szófajra több mondatrészi szerep is jellemző lehet, de van olyan

is, hogy csak egyetlenegy. Azaz sem az nem igaz, hogy mindig egy az egyben megfelelés van a két kategória csoportjai közt, sem az, hogy soha sincs ilyen helyzet.

A XIX. század második felében megjelenik a tisztázás igénye. Brassai Sámuel javaslata szerint nincs szükség a megkülönböztetésre, más irányba kell elindulni a mondatok elemzésével kapcsolatban, míg Riedl Szende és nyomában Szvorényi József tétova lépéseket tesz a szó kétarcúságának bemutatására, a tulajdonképpeni szóalak és lexéma elkülönítésére, ami egyenes út a mondatrész fogalmához. Ez az irányzat fog a XX. század elején érvényre jutni. A szóalak a lexéma mondatba illesztett megvalósulása, ahol aktuálisan csak egyetlen mondatrészi szerepet tölthet be, ha egyáltalán képes rá, lexémaként potenciálisan akár többféle szerepre is képes.

II.4. A *van* mellett megjelenő *-nak*, *-nek* ragos főnév megítélése a Nyelvőr előtt

A birtokos szerkezet mondatrészi megítélésével a korábban is vizsgált, Nyelvőr előtti grammatikák nem foglalkoznak hiszen a mondatrész fogalma sem alakult ki. Szabályokba foglalva ismertetik a birtokos személyjelezés és a birtoktöbbsítő jel illeszkedésének problémáit, illetve szót ejtenek az igék vonzatai kapcsán a *habeo* értelmű *van*-ról.

Ebben a fejezetben a *habeo*-nak megfelelő magyar kifejezés korabeli megítélését vesszük szemügyre. Lesz, aki rámutat, hogy a létige körül egy birtokos szerkezet jelenik meg, mások pusztán a datívusz ragos főnév jelenlétére hívják fel a figyelmet. Ugyanígy megoszlik a vélemény a *-nak*, *-nek* rag megnevezésével kapcsolatban. Természetesen ez csak azoknál a szerzőknél érdekes, akik mind a genitívusz, mind a datívusz ragot a *-nak*, *-nek* elemmel azonosították, azaz először Versegly Ferencnél. A datívusz possessivus kifejezés is előkerül, amit természetesen a latin grammatikai hagyománynak köszönhetünk. A latinban létezik genitívusz rag, amivel a szóalak dolgok valamiféle összetartozását képes kifejezni, hasonlóan a magyar birtokos jelzőhöz, de emellett a datívusz rag létige melletti speciális használata szintén birtokviszonya utal. A középiskolai latin nyelvtanban ezt Kováts Gyula így fog-

lalja össze: „*Est honor virtuti*. Van becsülete az erénynek. *Non tibi sunt integra lintea*. Nincsenek ép vitorláid. A birtoklást kifejező, azaz *dativus possessivus* áll az *esse* [lenni] ige mellett, ha arról van szó, hogy van valakinek valamije — főként szellemi értelemben.” (Kováts, 1983:124) A magyarban valóban szintén megjelenik birtokviszony esetén datívusz ragos főnév a létige mellett, de ezt nem azonosíthatjuk a latin szerkezettel. Azért nem, mert, szemben a latinnal, nemcsak a létige mellett képes a datívusz rag a birtok megjelölésére, hanem az igtől függetlenül más helyzetekben is megteheti, csak egy másik birtokos személyjeles főnév jelenléte szükséges hozzá. Azaz a latintól eltérően ez nem a létigével összefüggő speciális helyzet, ahol kivételesen birtokviszony kifejezésében vesz részt. Ha a latin szerkezetből indulunk ki, akkor két lehetőség áll előttünk: vagy jelentésénél fogva minden esetben *dativus possessivus*nak nevezzük a *-nak*, *-nek* ragot az állítmány mibenlététől függetlenül, amikor birtokos szerkezetben szerepel, vagy ezekben az esetekben sem tesszük elé a „*birtokló*” megkülönböztető jelzőt. A félreértések elkerülése végett saját véleményem megfogalmazásakor nem használom a *dativus possessivus* terminust, nehogy pusztán a létige mellett megjelenő datívuszra gondoljon az olvasó, ehelyett inkább a datívusz rag birtokos szerkezetbeli használatáról fogok beszélni. Egyéb esetekben a *dativus possessivus* kifejezés a régi értelmében, a *van* melletti birtoklásra utaló állítólagos igei vonzatot fogja jelölni, ahogy ezt majd az adott szerző elgondolásának hű közvetítése megkívánja.

A vizsgált grammatikákban sorra megnézzük: egyáltalán felmerül-e a létige birtoklásigeként való értelmezése; ha felmerül, akkor az ige vonzatának tartja-e a szerző a datívusz ragos főnevet; ezt a ragot egyáltalán genitívusznak vagy datívusznak nevezi; megemlíti-e, hogy egy birtokos személyjeles főnév is szükséges a teljes szerkezethez.

Sylvester János, mint korábban bemutattam az *-é* elemet tartja genitívusz ragnak és a *-nak*, *-nek*-et datívusznak, tehát benne fel sem merülhetett a kérdés egy *-nak*, *-nek* toldalékos alak megnevezésével kapcsolatban. Arra a magyar sajtóságra viszont felhívja a figyelmet, hogy a genitívusz mellett a datívuszt is használjuk birtoklás kifejezésére: Sylvester gondolatmenetét Szathmári István idézi, miszerint: „A

magyarban a latin genitívust datívusszal fejezzük ki: *filius hominis* mi úgy fordítjuk, mintha *filius homini* volna, azaz *az embernek fia* és nem: *az emberé fiú*. Az *emberé* genitívust ilyen esetben használjuk: *ez fiú az emberé*.” (Szathmári, 1968:101) (Vö.: „*Filius hominis* dicunt latini; nos: *filius homini* az embernek fia. Nec dicimus iuxta latinae linguae phrasim: az emberé fiú, in genituo possessionem notante. Quodsi possessionem significare volumus, dicimus: ez fiú az emberé.” Sylvester, 1536:31) Mélyebben nem merül el a probléma tárgyalásában, olyan gondolatot sem fogalmaz meg, ami a magyar létige és a *habeo* jelentés összefüggésére utalna. Arra sem hívja fel a figyelmet, hogy a datívusz rag bemutatásánál latin datívus possessivusos szerkezet magyar fordítását hozza fel példának, ahogy ezt korábban láttuk (vö.: 1746. oldal).

Szenczi Molnár Albert hasonlóan Sylvester Jánoshoz az *-é* elemet tartja genitívusz ragnak, és a *-nak*, *-nek*-et kizárólag datívusznak nevezi, tehát nála sincs különválasztva a birtokos szerkezetben résztvevő és a tisztán részeshatározói szerepű toldalék az elnevezések segítségével. A birtokos szerkezettel kapcsolatban Szenczi megjegyzi, hogy azok egyik tagja mindig birtokos személyjelet kap, csak az egyes szám harmadik személyű jeleket sorolja fel (*a*, *e*, *i*), a névmási birtokkal nem számol. A szerkezet másik tagjáról megállapítja, hogy vagy nominatívus vagy datívusz esetben áll, ezzel a jelölt és jelöletlen birtokost különbözteti meg. Az eset megválasztásával kapcsolatban az *indifferenter* közömbös jelzöt használja, azaz nem tartja a szerkezet lényeges jellemzőjének a birtokos ragtalanságát vagy éppen ragozottságát. Ezek után a névelő kitételének szabályát is megfogalmazza, miszerint ha a birtokszó megelőzi a birtokost, többnyire datívuszi formát használunk, és kitésszük a névelőt. (Vö.: „*Quando duo substantiva conjunguntur, alterum indifferenter est aut nominativus casus aut Dativus alterum semper est ablativus affixum habens pronomem possessivum in a, e, i, ut: Ur háza, domus Domini. Urnac afõtala, Domini mensa. Szolgáknac urai, servorum domini. Urnac fõolgái, dominorum servi. Iften igéje az bo^clczességnc feje, Dei verbum sapientiae caput. Ablativum autem voco omnem casum, affixa pronomina habentem, licet et hic pronominalis vel affixivus casus flectatur per sex ordinarios casus. Sup. fol. 60. [Bekezdés...] Si substantivum*

cum affixo praecedat, plerumque dativus postponitur cum articulo, ut: Fia az Istenec, filius Dei est. Tiföti az embernec, officium (est) hominis. Határai ez fo°ldnec, termini hujus terrae.” Szenczi, 1610:257)

A datívusz és genitívusz egyeztetésével foglalkozó hetedik fejezetben találunk rá a *habeo* magyar kifejezésének bemutatására. A létige tagadó és állító formájára is kitér, illetve különböző alakváltozatokra, majd példákat állít elénk, köztük olyat is, ahol a névmási birtokos nincs kitéve, csak a birtokos személyjelből derül ki (Vagyon Mofefek és prophetájoc). Ezt Szenczi így fogalmazza, hogy „a magyarok...gyakran a birtokos affixummal jelölik ki [regunt] a dativust...”, a „*regunt*” szót használja, ami a kijelölés mellett irányít, ural jelentésű, máshol az egyeztetéssel, vonzatokkal kapcsolatban használja. A „*plerumque*” gyakran határozó utal egyedül arra, hogy nem minden esetben tartja a birtokos szerkezetben a datívusz ragos alakot a birtokos személyjel vonzatának. Különösebb magyarázatot nem fűz ehhez a témához a továbbiakban. (Vö.: „*Verbo habeo Ungari destituti, pro eo utuntur verbo Vaygon, Vadnac, Est, Sunt, pro non habeo pronunt nincz, ninczen, ninczenec, non est, non sunt; quae plerumque dativum regunt cum affix possessivis, ut: Vaygon Mofefek és prophetájoc, Luc. 16. Est Moses ipsorum et prophetae ipsorum, id est: Habent Mosen et prophetas. Más juhaimis vadnac nékem, Joh. 10. v. 16. aliae quoque oves sunt mihi. A madaraknac fêfökec vaygon, Luc. 9.58. Volucres nidos habent. Ninczen királyunc hanem czáföárunc vaygon, non habemus Regem, sed Caesarem. A léleknec ninczen húfa és czontya, az mint láttyatoc hogy nékem vaygon. Luc. vlt. v. 39.*” Szenczi, 1610:270–271)

Ugyanebben a fejezetben bemutatja, hogy a létige mellett -é toldalékos főnév is lehet a vonzat. Ahogy ezt korábban tisztáztuk, ezekben az esetekben mai felfogásunk szerint a birtokjeles alak az állítmány szerepét tölti be, a ki nem tett ige az összetett állítmány igei része (vö.: [1817](#). oldal).

Pereszlényi Pál (1684. *Grammatica Linguae Hungaricae*) Szenczi Molnár hű követőjeként a birtokosról szintén megállapítja, hogy a magyarban datívusz raggal lehet ellátva, illetve, hogy mellette megjelenik egy egyes számú birtokos személyjeles főnév.

Kövesdi Pál szintén csatlakozik Szenczi Molnárhoz, az *-é* toldalékot genitívusznak, a *-nak*, *-nek* elemet datívusznak nevezi, valamint, ahogy korábban is említettem (vö.: [1918](#).oldal), a létige mellett genitívuszi és datívuszi vonzatot is számon tart, ami abból adódik, hogy a latin *habeo+accusativus* illetve *est+dativus* magyar megfelelőit mindenképp eltérő szerkezetekkel igyekeznek visszaadni, így a magyarban *van+-é* és *van+-nak*, *-nek* szerkezeteket feltételez.

Földi János a korábbi szerzőkkel összhangban kizárólag datívusz ragként tartja számon a *-nak*, *-nek* ragot. Az adó eset rakosgatása az időszókhhoz c. szakaszban felsorolja a datívuszt vonzó igéket, összetett állítmányokat (pl.: hasznos, káros, enged, kedvez), majd sorra kerül a létige is: „E’ fzemélytelen idő+ fzők: Nékem *vagyon*, vagy *van* (: Habeo :), nekem nintfen vagy nints (: non habeo :) fáj, illik, kell, tetfzik, a’ fzemélyt magok mellé Adó esetben véfzik; a’ dólgot pedig, a’ mellyrő+1 fző *vagyon*, nevező+ esetben; még pedig a’ három elfő+ [mármint: a *van*, *nincs*, *fáj*] Ragafztékkal [itt birtokos személyjellel]; a’ három utolfő tfak magában. p. o. Nékem van betfületem. Néked nintf pénzed, nékie *vagyon* fzőlgája. Nékünk *vagynak* tfelédink, néktek nintfenek ruháitok. Nékiek fájnak febes tetemeik. Így a’ többi idő+kben. Nékem kalap kell. Néked illik a farkantyú. Néki tetfzik a’ pálcza. Az Úrnak mi kellenék. A’ sarkantyú tfak a jó lovaglónak illik. A’ grófnak tetfzett a’ ruha. A’ bajufz mindenkor illet a’ katonának ’s a t.” (Földi, 1912:272) Az nem egészen világos, hogy a *van*, *nincs*, *fáj* igék miért személytelenek, vélhetően arra gondolhatott szerzőnk, hogy ezek az igék nem tudatos cselekvést írnak le. Abban viszont egyetérthetünk Földi Jánossal, hogy gyakran birtokos személyjeles és *-nak*, *-nek* ragos főnév társaságában jelennek meg, azaz teljes birtokos szerkezettel körülvéve.

Gyarmathi Sámuel azoknak a táborát erősíti, akik a *-nak*, *-nek* ragban datívusz ragot látnak, és nem mást. „A’ *Van* és *Nints* fegítő Időfzőkről” c. fejezetéből megtudhatjuk, hogy: „A’ Deák *habeo* másképpen nem igen tétethetik értelmefebben ki, mint ezen *van* időfzőval, utánna téve ezen adót: *nékem*, *néked*, *néki* ’s a’ t. p. o. *Van nékem*, *van néked*, *van néki*.” (Gyarmathi, 1794:147)

A **Debreceni grammatika** a *van* mellett megjelenő datívusz ragos főnévre nem tér ki, ez feltehetően annak köszönhető, hogy a datívusz fogalmát tágan értelmezi, nyolcféle ragot és két névutót is idesorol. Viszont határozottan leszögezi: „*nak nek*, segítségével, olyast fzoztunk valakinek tulajdonítani, a mivel az még nem bír; és bírást tsak úgy jelent, ha Ragafztékos [birtokos személyjeles] Név tevődik mellé.” (Debreceni Grammatika, 1795:181) Azaz felfigyel arra, hogy a birtokos szerkezet elengedhetetlen tartozéka a birtokos személyjel.

Verseghy Ferenc, aki elsőként bizonyítja, hogy az *-é* elem nem genitívusz rag, a *-nak*, *-nek* toldalékot datívusz és genitívusz ragként is számon tartja, de mondatani érvekkel világosan elkülöníti a kettőt egymástól: „a birtokos eset [...] a részes esettől csupán abban tér el, hogy a szövegben mindig egy másik névvel van szerkesztve, természetesen a birtokolt dolog megjelölésével; viszont a részes eset állandóan magánosan jelenik meg. Így ebben a mondásban: a’ hercegnek kertye, vagy csonkitva: a’ herceg kertye, a herceg név birtokos eset, mivel a szerkezetbe tartozik. De ebben a kifejezésben: a’ hercegnek paripát ajándékozott, ugyanaz a szó nem áll szerkezetben, éppen ezért részes eset.” (Verseghy, 1816: I. kötet:167)

A mondatani részben újból visszatér a két rag elkülönítésének kérdésére: „...könnyü lesz a különbséget feltárni azon magyar részes eset között, amely birtokos szerepét játssza, s azon részes eset között, amely önálló esetet képez. Az e többi esetben egy birtokolt dolog kapcsolódik hozzá, amely a vagy e harmadik személyü, vagy ha több birtokolt dolog van, az ai vagy ei végződéssel van ellátva; mint: a’ hercegnek kertye, principis hortus, a kert-ből vagy a’ hercegnek kertyei, principis horti; és ez ha több birtokos van, mint: a’ hercegeknek kerttye, hortus principum; a’ hercegeknek kertyei: horti principum. A második esetben pedig a birtokolt nevéből meg van fosztva a magyar részeseset és ezért önálló, megfelel a latinok datívusának, mint: mikor a hercegnek hirül hozta, hogy az ellenséget megverték: cum principi retulisset és így tovább.” (Verseghy, 1816: III. kötete: 31) Ebből a részletből tehát az is kiderül, hogy csak az önmagában szereplő datívuszt tartja a latin raggal azonos szerepűnek.

Pár lappal arrébb sorolja fel a tisztán részesesettel járó elemeket. Nem tér ki a *habeo* és a magyar *van* esetleges kapcsolatára, azaz nem is feltételezi, hogy a *van* mellett a latin értelemben vett datívusz jelenne meg. A kivételek közt ezt találjuk: „Kivétel 1-ször: A latin dativus commodit vagy incommodit, ha létigével van szerkesztve, birtokos raggal [birtokos személyjellel] fordítjuk, amely a részes esetet birtokos esetté alakítja át, mint: farkassa az embernek az ember: lupus est homo homini; vagy tiszta birtokos raggal [birtokos személyjellel], mint: istenem lessz ő mindenkor: erit ille mihi semper deus. [Bekezdés.] Kivétel 2-ször: Amikor a latinok részes esete birtokos szerepét tölti be, magyar birtokos esettel fordítjuk, mint: én voltam e' pörnek védelmezője: ego huis causae patronus exstiti.” (Verseghy, 1816: III. kötete: 42) Az első kivétel ismertetésénél kiderül, hogy a birtokos személyjelnek köszönhetően válik a szerkezet birtokos szerkezetté.

Fogarasi Jánosnál a *-nak,-nek* egyetlen eset kétféle névvel, külön a *habeo*-s szerkezettel nem foglalkozik.

A Magyar Tudós Társaság genitívusz és datívusz rag létezését feltételezi a magyarban, mindkettőt a *-nak, -nek* ragban találja meg. A genitívusz rag esetében bemutatja, hogy birtokos személyjeles főnévvel áll kapcsolatban a ragos főnév: „Midőn két főnév, vagy főnévül használt más név, mint birtok és birtokos, elválaszthatatlan viszonyban állanak egymással: a' birtokos név *nek, nak* ragot veszen fel, a' birtoknév pedig harmadik személyragot; p. o. *Péter-nek ház-a*. [... Bekezdés.] A' *nak, nek* ragot szebb hangzás kedvéért ki is lehet hagyni, p. o. *Erdély' fejedelmei; magyarok' királya*. okvetetlen kihagyatik pedig, midőn a' birtoknév tulajdonító: *nek, nak* raggal van ellátva; p. o. *az ország' nagyjai-nak munkája*, a' régiek így is irtak: *az ország-nak nagyjai-nak ajánlotta munkáját*”(Magyar Tudós Társaság, 1846:293)

Pár lappal arrébb részletesen kitér a *létige* és tagadott alakja birtoklásigeti szerepére a datívuszt vonzó igék közt, és ugyanitt kerít sort az létezését kifejező *van* bemutatására is: „A' *van, sincs, nincs*, midőn birtokot jelentenek, a' birt dolgot személyragozva, a' birtokost *nek, nak* raggal kívánják, p. o. *nincsen nek-em semmi baj-om; Péter-nek szép ház-a van*. Midőn létezését, állítást, állapotot

jelentenek: szinte *nek, nak* ragot vonzanak ugyan, p. o. *ez neki erős munka volt*; de a' *van* illy esetben, midőn tudniillik az állitmány' alapjául szolgál, a' jelen idő' harmadik személyében mindig kihagyatik, p. o. *ez neki nagy; ez az eleség egy ember-nek kevés.*" (Magyar Tudó Társaság, 1846:298) A bír jelentésű változatnál felhívja a figyelmet a birtokos személyjeles főnév jelenlétére, és ugyanezt megteszi a genitívusz rag bemutatásánál is, de a kettő közti azonosságra nem mutat rá. Korábban Verseghy Ferencnél hasonló megoldást találunk, de több alapvető ponton mégis eltérőt. Az akadémiai nyelvtanban határozottan két külön névvel illetik a *-nak, -nek* rag kétféle alkalmazását: sajátító – genitívusz, tulajdonító – datívusz; Verseghy még csak keresgéli az elnevezéseket (vö.: [2322](#). oldal), döntésre nem jut, de a funkciókat élesen elhatárolja egymástól. A Magyar Tudós Társaság nyelvtana éppen a funkciók pontos leírásában különbözik a pálos szerzetesétől, nem tartják elkülönítő jegynek a birtokos személyjeles főnév szükségességét. A sokszor maradinak tartott Verseghy-féle latin nyelvű grammatikában, egyértelmű a *differentia specifica*: ha „egy másik névvel van szerkesztve”, akkor birtokos eset, ha „magánosan jelenik meg”, akkor részes eset. Ezt a biztos támpontot az akadémiai nyelvtan negligálja, s tekintélyénél fogva általánosan elfogadottá teszi ezt a véleményt a későbbiek során.

Galgóczi Gábor nyelvtana a *van* mellett megjelenő *-nak -nek* ragos főnévvel és egyben a teljes szerkezettel nem foglalkozik.

Brassai Sámuel sok esetben igyekszik szembeszállni az akadémiai nyelvtan véleményével, tekintélyével a maga élesen logikus, olykor maró stílusában, így tesz a birtokos szerkezet kapcsán is. Azt vallja, hogy nincs genitívusz rag a magyarban, hiszen a birtokos szerkezetnek nem feltétlen szükséges eleme a *-nak, -nek* rag (vö.: [3130](#). oldal), a két főnév közti kapcsolat elengedhetetlen jelölője a birtokos személyjel: „A magyar a birtokost, (mint tudva van a személyragokkal), jelöli meg, és ez a jelölés okvetetlenül birtokost tétet fel. De mi ezt sem hagyjuk jelölés nélkül. Igende *genitívuszunk* nincs, tehát más fogáshoz kell folyamodnunk. Egy az, hogy a birtokosszót a birtokszó eleibe, de nyomósítva (*accentuálva*) tesszük közetlenül. [...Vagy más sorrendi, hangsúlyozási helyzetben] a második fogáshoz folyamodunk. t. i. egy rokonos alakot, a datívust vesszük segítségül s a többi jelek hiányában ezeeé

tüntetjük ki a birtokost.” (Brassai, 1885b:36) Bár Brassai nem beszél külön az esetleges *habeo*-s szerkezetéről, már az idézett részek alapján méltán megállapíthatjuk, hogy külön ilyen szerkezetet nem is kell megkülönböztetnie, hiszen ott is a birtokos személyjel megléte alapján könnyedén eldöntené, hogy birtokos szerkezetéről van szó.

Riedl Szende azt vallja, hogy nincs genitívusz a magyarban. A tulajdonító ragot vonzó igék közt felsorolja a *van*, *nincs*, *sincs* igéket, de mondatba foglalt példát nem hoz. Könyvének 1866-os rövidített kiadásában már nem sorol fel egyáltalán eseteket vonzó igéket, kihagyja ezt a fejezetet.

Szvorényi József az akadémia nyelvtan nyomába lép, ugyanúgy megállapítja a genitívusz ragról, hogy mellette személyjeles főnévre van szükség, de ennek ellenére a létige mellett személyjeles főnévvel karöltve megjelenő *-nak*, *-nek* ragos alakot datívusznak ítéli különösebb magyarázat nélkül: „A sajátító (genitivus) *nak*, *nek* oly birtokost jelöl, mely birtokával elválhatatlan összefüggésben áll, s ezért mindig birtokragos nevet kíván maga után.” (Szvorényi, 1866:69) „A tulajdonítóragos névről ezeket kell tudni: [Bekezdés.] 1. Hogy az mindig az állitmány kiegészítőjeül áll a mondatban [...Bekezdés.] 2. A tulajdonítóragos névnek nincs birtoka, kivéve, ha a *van*, *nincs*, *sincs* birtokló igékkel jő viszonyba, pl. Péternek elég jószág-a van; még sincs soha pénz-e.” (Szvorényi, 1966:70)

Összefoglalva megállapíthatjuk, azok a nyelvészek, akik az *-é* morfémban vélik felfedezni a genitívuszt, és a *-nak*, *-nek* toldaléket kizárólag datívusznak tartják, a latin felől közelítve a *van* ige mellett hol datívuszi, hol genitívuszi vonzatot feltételeznek, de datívuszi vonzat esetén megemlítik, hogy egy birtokos személyjeles főnév is szerepel a szerkezetben. Ezt a korszakot Versegly grammatikája zárja le, ahol bebizonyosodik, hogy az *-é* elem nem lehet rag, ugyanakkor felmerül a *-nak*, *-nek* morféma kétféle funkciója, amit többféleképpen nevez meg a pálos szerzetes, de mondattani jelenségek segítségével határozottan elválaszt egymástól. Ezt a biztonságos módszert az akadémiai nyelvtan 1843-ban és későbbi kiadásaiban sem veszi figyelembe, ahogy a többi szerző sem Brassai Sámuel kivételével. Ugyanez a probléma gyűrűzik tovább a Nyelvőr hasábjain, sőt a mai napig nyelvtankönyveinkben.

II.5. A datívusz–genitívusz vita váza

Ebben a szakaszban a Magyar Nyelvőrben kialakult polémia gondolati vázát követjük végig, ami rámutat az infinitívusz megítélésének nehézségeire. Időrendben haladva a megkülönböztetés módszereit gyűjtjük egybe, illetve a használatos nevezéktant. Felmerülhet, hogy felesleges munkát végzünk, hiszen a Magyar Nyelvőr történetéről már született összefoglaló munka. Balassa József A Magyar Nyelvőr története c. kötetében azonban nem szentel külön figyelmet a datívusz–genitívusz vitának, külön meg sem említi, figyelmét a nyelvújítás körüli polémiák kötik le (vö.: Balassa, 1941).

A Magyar Nyelvőr első kötetében rögtön két témával kapcsolatban is szóba kerül a *-nak*, *-nek* elem megítélése. Egyrészt Szarvas Gábor mint a lap szerkesztője Petőfi Sándor nyelvezetének sajátságáról írt elismerő gondolatai végén néhány hibát is megemlít helyesbítéssel együtt, köztük: „Magamnak is ugyan kutyául lett *dolga* – *dolgom* h.” (Szarvas, 1872a: 21–27). Ehhez a vonulathoz kapcsolódik Szász Károly (1872:356–361) és Komáromy Lajos (1872:408–409). Másrészt Brassai Sámuel egy hirdetőményt vesz górcső alá, amely bár az írásból nem derül ki, de egyenesen a folyóirat saját hirdetőménye. A polihisztor, aki akkor érzi elemében magát, ha valakivel tengelyt akaszthat, több hibára is felhívja a figyelmet, így kitér az *-i* képzőre, majd második problémaként már a datívusz rag kitételének szabályait keresi (Brassai, 1872: 64–69, 109–116, 159–165). Természetesen Szarvas Gábor (1872b:349–356) nem hagyhatja szó nélkül ezeket a megjegyzéseket.

A Petőfi idézet apropóján megtudhatjuk, hogy **Szarvas Gábor** többek között ezt a botlást is egy félmondattal a rím és a ritmus kényszerítő erejének számlájára írja, ugyanezt fejtegeti kissé bővebben **Szász Károly** már a költői szabadságra hivatkozva: „Szarvas hibául teszi ki Petőfinél e kifejezést »Magamnak is ugyan kutyául lett dolga;« — *dolgom* helyett. Még ha hiba is volna prózában, — a mit tagadok, mert mondjuk: »a maga dolga« »a magad kalapja«, semmi esetre sem volna

versben, hanem csak oly szabadság, melylyel Petőfi példájára bátran élhet akárki.” (1872:358) **Komáromy Lajos** éppen ebben az érvelésben lát hibát, merőben új szempontot vet fel: „Szász Károly e bizonyításban túlnézett a dolgon. Összetévesztette ugyanis a birtokos és tulajdonítórágos visszatérő [visszaható] névmást egymással ugyanis *magamnak* és *dolga* között nincs birtokviszony, s a *magamnak* tulajdonítórágos; a bizonyítékul felhozott „magam dolga“ kifejezésben pedig e két szó között birtokviszony van, s a *magam* mellett nincs kitéve a birtokos rag.” (1872:408) A további magyarázatból kiderül, hogy ha a birtokos személyjeles alak egyeztetve van egy *-nak*, *-nek* rágos főnévvel, akkor ez az esetrag Komáromy szerint tulajdonító rag lenne, és a két főnév közt nem áll fenn birtokviszony; illetve ha a birtokos személyjeles főnevet nem egyeztetjük a másik esetrag nélküli főnévvel számban személyben, akkor ez a raggal el nem látott főnév birtokos azaz genitívusz rágos főnevet helyettesít. Tehát az egyeztetés és az esetrag meglétének egyszerre alkalmazott kritériumából következtet. A későbbiek során többször felmerülnek majd ezek a szempontok külön-külön alkalmazva. Jelen esetben a visszaható névmás is bonyolítja a helyzetet, hiszen eredetének köszönhetően bánhatunk vele harmadik személyűként.

A Nyelvőr hirdetményét elemző cikksorozat második darabjában **Brassai Sámuel** hivatkozik korábbi tanulmányára (1870), amelyben már leszögezte, hogy a magyarban nem létezik genitívusz, ezért a birtokos szerkezetben előforduló ragot datívusz ragnak nevezi, majd azt veszi számba, hogy milyen esetekben szükséges a rag kitétele. „A szabály a lehető legrövidebben ez: accentuált birtokos: *nek* nélkül accentuálatlan: *nek*-kel.” (1872:110) Brassai nem hivatkozik a rag eltérő jelentésére, hanem a hangsúlyt hívja segítségül, hogy meghatározza, mikor van szükség a rag kitételére egy birtokos szerkezetben. Számára tehát nem kérdés, hogy mikor datívusz, ill. genitívusz a *-nak*, *-nek*. **Szarvas Gábor** azzal egyetért, hogy nincs genitívuszunk: „a *nek* tudvalevőleg nem birtokos, hanem tulajdonító rag, s csak pótolja a hiányzó birtokos-ragot.” (1872a:351) A datívusz rag használatával kapcsolatos bírálatot elutasítja, egyrészt, mert nem kötelező érvényű szabálynak, pusztán lehetőségnek érzi Brassai megfigyelését, másrészt van, hogy a két szerkezet semmi-

féle különbséget nem eredményez: „Az a gaz kópé elvesztette a feleségem gyűrűjét” ill. „elvesztette (a) feleségem-nek a gyűrűjét” (1872:355).

A vita első szakaszát a problémafelvetések után **Joannovics György** összefoglaló elméleti cikkfüzére zárja, amely igyekszik felhasználni a korábban összegyűlt észrevételeket (1873.). Véleménye először úgy tűnik egybevág a korábbiakéval, szintén csak tulajdonító, azaz datívusz ragot ismer el, és megkülönböztet két funkciót, a részes tárgy, másként datívuszi értelmű kifejezés (a mai részeshatározóhoz áll közel), és a birtokos, másként genitívuszi értelmű kifejezés (a mai birtokos jelzőhöz közelít) funkcióját. „A tulajdonítórág működésének két része van. Egyik az, melynél fogva e rag az öt fölvevő birtokos és a birtok közötti birtokviszonyt jelzi. A *nek* ragú szónak ekkor genitívusi értelme van; pl. »Pálnak a háza« (Pauli domus). [Bekezdés.] A másik az, melynél fogva e rag az ilyen szót a mondat részes tárgyává (datívusszá) teszi; pl. »Pálnak rosszul esett a séta. (Paulo stb.) Fiamnak terhére esik.« (Filio meo stb.)” (Joannovics, 1872:211–212) Az idézetből látható a zavar, bár kizárólag a tulajdonító ragot ismeri el Joannovics, de a funkciók megnevezésénél zárójelben a részes tárgy másik megnevezéseként tünteti fel a datívuszt. Tehát rag és mondatrészi szerep keveredését láthatjuk. Ezt követően több mint egy évtizeddel későbbi cikkében igyekszik tisztázni a fogalmakat: „*Tulajdonítóragos* szó tehát, szerintem, éppen annyi mint *nek*-ragú vagy *nek*-es szó; és ez lehet: tulajdonító eset (datívus); lehet birtokos (genitívus).” Így kiderül, hogy az eset megnevezések nem ragra, hanem mondatrészi szerepre vonatkoznának, míg a rag, valóban ragként értendő. Ez nemcsak ma számít furesza terminológiának, kortársai is félreértették.

A két funkció elkülönítésére bonyolult, nem mindig koherens szempontrendszert dolgoz ki. Első javaslata, hogy a kérdéses datívusz ragos alakot helyettesítsük a *neki* névmás megfelelő alakjával, ha így helyes mondatot kapunk, akkor „datívusi értelmű” a kifejezés, ha csak alanyesetű személyes névmással lehetséges a helyettesítés, akkor „genitívusi értelmű” a szóalak (Joannovics, 1872:154). Tehát minden olyan birtokos jelzőt részeshatározónak ítélne, amelyik csak ragos alakban tehető ki. Másik olykor előkerülő módszere a megkülönböztetésnek egyfajta rákérdezés: „A birtokos szerepének váza ez: »Ki fia? vagy »Kinek a fia? Az ő fia«; ennek alapján

pedig: »A tanító fia«, vagy »A tanítónak a fia.«” (Joannovics 1872:212) A részes tárgy szerepének a váza ez: »Kinek adod? Minek van alapja? Neki adom. Neki van alapja. Pálnak adom. Beszédemnek van alapja.«” (Joannovics, 1872:213) A rákérdezéssel kapcsolatban is a *-nak*, *-nek* elhagyhatóságára, ill. kötelező voltára hívja fel a figyelmet, s bár a példákban kiemeli a birtokos személyjelet, de az elkülönítésnél nem használja fel, hogy a birtokos szerkezeten belül ez egy feltétlen szükséges elem. A birtokos személyjelekkel kapcsolatban inkább arra figyel fel, hogy az általa birtokos szerkezetnek tartott esetekben többes szám harmadik személyben kötelezően inkongruens, szemben a részes tárggyal, ahol kongruencia van.

A megkülönböztetésre felhasználható tulajdonságokon túl más jelenségekre is felhívja a figyelmet Joannovics. Leszögezi hogy a részes tárgynak nem lehet grammatikailag szoros birtokviszonya. Mai terminussal élve: nem lehet a részes tárgy alaptagja a birtoka, de koreferálhat másik mondatrészszel, pl.: „Pálnak nagyon tetszik a rendjele.” (Joannovics, 1872:215) mondatban valóban létezik a mondatnak egy olyan értelmezési lehetősége, amikor a rendjel tulajdonosa és az, akinek tetszik a rendjel, egy és ugyanaz a személy, Pál. Ebben az esetben valóban a részeshatározói szerepet betöltő *Pálnak* koreferál a ki nem tett *neki* alakkal, amire az alany birtokos személyjele utal. Joannovics más példáival nem érthetek egyet, ugyanis birtokos jelző szerepel a mondatokban, nem részeshatározó pl.: „Jánoséknak nehezükre esett.” „Testvéreidnek ez a legnagyobb élvezetük.” (Joannovics, 1872:214) Kitér a *van*, *nincs* igékre is, ahol újfent birtokos személyjeles alakkal együtt megjelenő datívusz ragos főneveket hív részes tárgynak: „A birtokló ige [habeo értelmű létige...] mindig részes tárgyat vonz; [...] a névi állítmány segédje, ingadoz a részes tárgy és a birtokos közt a *van* (existit) ellenben határozottan birtokost vonz...” (Joannovics, 1872:257). A példamondatokból kiderül, hogy a kongruáló, illetve nem kongruáló szerkesztés és a *-nak*, *-nek* elhagyhatatlansága, illetve elhagyhatósága miatt tartja hol részes tárgynak, hol birtokosnak a megjelenő ragozott főnevet.

Ha elfogadjuk, hogy Joannovics olyan szóalakokat is részes tárgynak nevez, melyek birtokos személyjeles főnévvel kapcsolódnak össze, akkor nem fogadhatjuk el, hogy a részes tárgynak nem lehet birtoka, ha pedig azt fogadjuk el, hogy a részes

tárgynak nem lehet birtoka, akkor a részes tárgy nem lehet olyan főnév, ami egy másik birtokos személyjeles főnévvel összefügg.

Hasonlóan kérdéses Joannovics másik felvetése, miszerint pusztán a mondat szórendjének megváltoztatása is elég, ahhoz, hogy egy birtokos részes tárggyá változzon: „...midőn az ige vagy az igével együtt még más beszédrész is elválasztja a birtokszótól; némelykor pedig minden szó közbejövetele nélkül is, ha a birtokszót külön ki akarjuk emelni.” (Joannovics, 1872:255)

A következő évtizedben kritikai megjegyzések nem érik Joannovics összefoglalóját. Ezalatt egy-két olvasói levél kapcsán kerül elő a datívusz ügye, illetve nyelvtörténeti szempontból (Simonyi, 1875:293-298). Csak 1884-ben lángol fel újra a vita **Alexander Bernát** levele nyomán, amelyben arra hívja fel a figyelmét „a nyelv hivatott őreinek”, hogy datívusz és genitívusz keverése miatt egyre inkább elharapóznak az egyeztetési hibák pl.: „»Mindenképen azon volt, hogy kedvébe járjon barátainak«. Minthogy barátainak itt nyilvánvaló dativus, mert *neki* járok kedvébe, helyesen így lesz: Mindenképen azon volt, hogy kedvükbe járjon barátainak. A ki nem hiszi próbáljon barátainak helyébe *nekik*-et tenni...” Tehát újból a datívusz ragos személyes névmással való felcserélhetőség és a kongruencia érveit látjuk.

Alexander Bernát leveléhez **Simonyi Zsigmond** helyeslően szól hozzá, illetve hasonló nyelvtörténeti adatokat közöl. (Simonyi, 1884:183–184)

Füredi Ignác válaszol az olvasói kérdésekre, közben kitér Joannovics 1872-es cikksorozatának néhány pontjára. Alapvetően egyetért vele, de szemére veti, hogy kivételeket sorakoztat fel, olyan tulajdonító ragos szavakat, melyeknek lehet „sajátja”, ami Füredi értelmezésében egyenértékű a birtokkal rendelkező részes tárggyal kifejezéssel. Füredi Ignác figyelemre érdemes megjegyzése még, hogy a birtokos mellett megjelenő birtokos személyjeles főnév személyjelét törölve rosszul formált mondatot kapunk: „Nem mondhatjuk p. »Pálnak a pénzét nem látta. helyett ezt: Pálnak a pénz't nem láttam.” (Füredi, 1884: 126)

Joannovics György saját terminológiáinak magyarázatával védekezik Füredi Ignác kritikája ellen. Ahogy már korábban bemutattam, sajátos módon esetnek a mondatrészi funkciókat nevezi, míg tulajdonító ragos alaknak hív minden *-nak*, *-nek*

ragos elemet, így korábbi cikkének helyes értelmezése szerint van olyan *-nak*, *-nek* ragos szó, aminek van tulajdona. Ezzel a magyarázattal együtt sem oldódtak meg a korábban vázolt ellentmondások. Megint kitér a *van*, *nincs* igékre, korábbi dolgozatához képest nem ad új információt. (Joannovics, 1884.) Egy évre rá újabb cikksorozatban foglalkozik a „NEK ragú névvel”, korábban felállított szabályainak nem engedelmessé kifejezéseket vizsgál, s próbálja megfogalmazni az alszabályokat (Joannovics, 1885a). Akkor ütközik problémákba, mikor elkülönítési módszereivel nem kap egybehangzó megoldást, ilyen eset, mikor a ragot nem lehet elhagyni tehát részes tárgyra kellene következtetni, de inkongruens a szerkezet, ami birtokosra utalna. A birtokszó jelentésére, illetve a rag datívuszi eredetére vezeti vissza az ellentmondást, és igyekszik az alapján dönteni, hogy az adott állítmány más esetekben mit szokott vonzani. Korábbi fejtegetéseihez képest új motívum, hogy a birtokos szerkezet határozottságát is megkülönböztető jegyként sorolja fel. Itt a határozott névelő jelenlétét hangsúlyozza. Valóban igaz, hogy a birtokos szerkezetek általában határozott ragozást váltanak ki, de éppen a létige mellett ez nem lehetséges. Joannovics ezt a különbséget a részes tárgy számlájára írja, pedig a *van* jelentéséből adódik, ami más esetekben sem tűr meg maga mellett határozott tárgyat. (L. bővebben: [III.111.1.1f\)1.1f](#) szakasz.) Tiszta rendszert nem sikerül kialakítania, ezt kiindulási pontja nem teszi lehetővé. Egyre többen kritizálják, ezekre az észrevételekre reagál további írásaiban.

Brassai Sámuel bírálatára adott válaszában (Joannovics, 1885b) kitűnik, hogy szokatlan terminológiája igazán gyakorlott tudósokat is félrevezetett még saját korában is. Egymás mellett beszél el két nyelvészünk, hiszen Brassai a datívuszt rag értelemben használja, Joannovics pedig mondatrészi funkcióként emlegeti, a birtokos terminusban sem értenek egyet, ami Brassainál a birtokos személyjellel egyező tulajdonost jelenti, az Joannovicsnál, ahogy már részleteztem, egy sajátosan körülírt grammatikai kategória, ami részes tárgy mellett nem létezik, még ha szerepel is a szerkezetben birtokos személyjeles főnév, ami a részes tárgyra utal.

Brassai Sámuel első bíráló cikkét nem a Nyelvőrben jelenteti meg, hanem az Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai között. Először logikai szempontból vesézi ki

Joannovics gondolatmenetét, majd egy-egy részt külön-külön is megvizsgál. A részes tárgy és birtokos, elkülönítésénél használt módszerrel, miszerint ha a ragos szó felcserélhető nominatívuszi formával, akkor datívuszi funkciójú elemmel van dolgunk, nem ért egyet Brassai. Felhívja a figyelmet, hogy ilyenkor nemcsak az adott szóalakot kell kicserélnünk, hanem a névelőt is el kell hagynunk, amit a próba nem írt elő. Brassai mindkét felcserélési próbát feleslegesnek ítéli, hiszen a „...magyar a birtokost, (mint tudva van a személyragokkal) jelöli meg, és ez a jelölés okvetetlenül birtokost tétet fel” (Brassai, 1885b:36). Vagyis kimondja a régi nyelvtanokban is szereplő, de úgy látszik elfeledett megoldást: a birtokos személyjel jelenléte biztosíték arra, hogy szerepel birtokos a mondatban. Brassai ugyanezt a véleményét a Magyar Nyelvőr lapjain újból kifejti (Brassai, 1886.).

Brassai és Joannovics mellett még **Kulcsár Endre** is feltűnik egy pillanatra a porondon. Egyszerű ötlettel áll elő: „...nevezzük csak a ragtalan birtokost genitívusnak, a *-nek* ragú névszót pedig általában datívusnak...”, de nem segít a datívusz rag kétféle funkciójának elkülönítésében, nem foglalkoztatja ez a probléma. Joannovics kongruenciával kapcsolatos vizsgálati módszerét azzal veti el, hogy az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelet pusztán mutató elemnek tartja, szemben a többes szám harmadik személyű birtokos személyjellel, ahol „a személyjel világosan felismerhető” (Kulcsár, 1885:302), azaz szóba se kerülhet egyeztetési probléma. Érdekes vélemény, előfutára az általános birtokviszonyjel elképzelésének, ami Igor Melcsuk (1965:264–275) majd később Kiefer Ferenc (2000:590–600) és Rebrus Péter (2000:773–777) nevéhez fűződik.

A főleg Brassai és Joannovics közt lejátszódó vitát **Balogh Péter** mintegy fél évtizedes szünet után összefoglalja, és másfajta megközelítésből tulajdonképpen újraindítja. Cikksorozatában vizsgálati módszerét így foglalja össze: „...a grammatikai viszonyokon kívül vegyük figyelembe a lelki és tárgyi viszonyokat is, vagyis lelki működéseink és a valóság tényeit, melyeket a nyelvvel ki akarunk fejezni.” (Balogh, 1891: 396) A nyelvi formákat a mindennapi világtapasztalatunkból igyekszik levezetni, így a jelző „az ismertető jegynek grammatikai neve” (Balogh, 1891:398) ami gyanúsán a klasszikus hagyományokból, a logikából ismert

differentia specificával azonos, hiszen „az illető egyedi fogalmat az általános köréből kiemeli.” (Balogh, 1891:398) Bemutatja, hogy a grammatikai birtokviszony nem csak valóságos tulajdonviszonyt fejezhet ki, hanem más típusú összetartozást is. Javasolja, hogy a birtokos jelző kifejezés helyett inkább a főnévi jelző terminust használják. Arra is rávilágít latin, francia és magyar mondatokkal, hogy a valódi tulajdonviszonyt nem csak birtokos szerkezettel lehet kifejezni. Az idegen nyelvű példákban előkerül az *est* ige, az ennek megfelelő magyar változatról azt állítja, hogy itt az egyik névszó „az állítmányi részbe került, a *van* vagy más igével igésítettik. Például: [...] Névszói kapcsolat. A szomszéd(*nak*) háza — Mondatbeli kapcsolat. A szomszéd*nak* van háza.[...] A különbség csak annyi, hogy míg a névszói kapcsolatban a *-nek* rag el is maradhat, addig a mondatbeli kapcsolatban ki kell tenni. [...] a *-nek* ragos szó egyik esetben ép úgy birtokos, mint a másik esetben, csak hogy egyszer névszó kapcsolatban van a birtokával, másszor meg mondatbeli kapcsolatban.” (Balogh, 1891:446–447) Egyik összefoglalójából kiderül, hogy „háromféle grammatikai viszonyban lehet egymással két név, melyek értelmileg mint birtokos és birtok összetartoznak: 1) névszói kapcsolatban, mint jelző és jelzett; 2) mondatbeli kapcsolatban; 3) független viszonyban, azaz semmiféle grammatikai kapcsolatban. Abban valamennyien megegyeznek, hogy értelmi összetartozásuk egyformán van jelezve: *-(nek) -je* által. Különösen a birtokos személyrag soha el nem marad...” (Balogh, 1891:449), következő cikkében azt olvashatjuk, hogy a mondatbeli kapcsolat „datívusos” (vö.: Balogh, 1891:494), majd összefoglalójában ennek kissé ellentmondani látszik: „A *-nek* ragos név lehet 1) névszói kapcsolatban levő birtokviszony birtokosa (genitívus); 2) mondatbeli kapcsolatban levő birtokviszony birtokosa (genitívus); 3) részeshatározó (datívus) birtokkal vagy a nélkül” (Balogh, 1891:496–497). A teljes gondolatmenet alapján feltehetően elírásról lehet szó, és itt is datívuszosnak nyilvánítaná a szerző a kapcsolatot. Ettől az ellentmondástól eltekintve tehát, bár Balogh Péter más elvek alapján igyekszik következtetni, mégis csak arra jut, hogy a mondatbeli kapcsolatban elhelyezkedő *-nak*, *-nek* ragos alak tipikus példánya a létige mellett datívuszos, azaz a részeshatározóhoz közelít. Vagyis nem tartja perdöntőnek a birtokos személyjeles főnév jelenétét, a névszói,

illetve mondatbeli kapcsolat alapján igyekszik ítélni, de ezek mibenlétét grammatikai szempontból nem körvonalazza.

A szerkesztő felkérésére **Lehr Albert** az ünnepi számban visszanyúl a folyóirat első füzetében felvetett kérdéshez, a Petőfi idézethez: „Magamnak is ugyan kutyául lett dolga”. Felidézi az egykori hozzászólók véleményét, így sorra kerül Szarvas Gábor, Szász Károly és Komáromy Lajos. Rámutat, hogy nem a rímkényszer hajtotta Petőfit, mert prózában is él ezzel a formával, majd arra keresi a választ, mégis miért kívánja sokak érzéke az egyes szám első személyű birtokos személyjellet. Eredeti értelemben a *magam* harmadik személyű személyragos főnév (*mag-ja*), ez abból is látszik, hogy „a vele szövetkező birtoknév is csak 3. személyben állhat...” (Lehr, 1897:20), például *magam baja*. A mai használatban elhomályosult a *maga* szó harmadik személyűsége, ráadásul az idézetben távol is kerül egymástól birtok és birtokos, ami megzavarhatja az anyanyelvi intuíciót.. A XVI. századi levelek kezdő formuláival bizonyítja, már akkor elkezdték egyes számú első személyű birtokos személyjellel használni a *magam* mellett a főneveket.

Joannovics György kap az alkalmon, Lehr cikkére reagálva újból kifejti nézetét (Joannovics, 1897), miszerint Petőfi mondatában a *magamnak* nem lehet birtokos mert elszakadt a *dolga* szótól, nem helyettesíthető névelős, alanyesetű személyes névmással, számban és személyben pedig csak azért nincs egyeztetve mert Petőfi hibázott. Joannovics érvelése újfent inkább a konklúzióból indul ki. Ugyanazokat a szempontokat, módszereket veszi alapul, mint korábbi cikkeiben. Pár év elteltével egy tíz évvel korábbi, Balogh Péter (Balogh, 1891) által írt cikkekre reagálva újból összefoglalja gondolatait, jóval kisebb terjedelemben és letisztultabb formában (Joannovics, 1901a). Hangsúlyozza, hogy nem szentesítheti az általánosan elfogadott nyelvhasználat a kongruáló birtokos szerkezetet, hiába állítja ezt Balogh Péter (vö.: 1891: 494). Ugyanebben az évben egy másik, szintén jóval korábbi bírálatot, Kulcsár Endréét (Kulcsár, 1885) is elutasítja. Ebben az utolsó időszakban Joannovics már a múlttal vitatkozik, választ a folyóirat keretei közt nem kap. Még Lehr Albert akadémiai székfoglalója tekinthető egyfajta válasznak.

Lehr Albert az Akadémiai Értesítőben újból visszatér az 1872-es idézethez, ebből kiindulva ismerteti a *maga* szó eredetét, az ebből adódó egyeztetési problémákat. A Petőfi idézetben szereplő szerkezettel kapcsolatban arra a következtetésre jut hogy mind az egyeztetett, mind az inkongruens változat elfogadható. Kritizálja Joannovicsot, nem fogadja el, hogy pusztán a szórendtől függjön egy szó mondatrészi értéke: „Különös tanítás! Nem vadonat új, mert nyoma van Verseghynél s Gyergyainál is, csak az a kár, hogy nincs benne igazság. A szórendnek ezt az áttevő varázserejét nem ismerem.” (Lehr, 1902:606). Összefoglalja, hogy milyen esetekben kötelező a *-nak, -nek* rag a birtokos szerkezetben, s mikor lehetetlen alanyesetű személyes névmással felcserélni, ahogy Joannovics javasolta. Kitér a *van, nincs* igékre a *Van karikagyűrűje*. példa segítségével: „Azt kértem már most, az ezen mondat alanyához függedt rag: *je*, nem az egyes 3. személyt fejezi-e ki, mint birtokost? Ki tagadhatná komolyan, hogy *neki* és *karikagyűrűje* közt ne volna grammatikai viszony, még pedig a jelző és a jelzett viszonya? a birtokosé és a birtoké? Van-e ama mondatok közt és e közt: »Itt van *neki* a karikagyűrűje« vagy »az *ő* karikagyűrűje« más különbség, mint hogy ebben *nyugvó, kész* birtokkal, amazokban pedig *kimondott, kijelentett* birtokkal van dolgunk?” Tehát Lehr elveti Joannovics gondolatát a létigével kapcsolatban. A birtokos személyjel és a birtokos jelző összefüggését hangsúlyozza.

Összefoglalva a Magyar Nyelvőr lapjain folyó vita alapvetően azért alakul ki, mert az egyeztetés szükségességét eleinte a mondatrészi funkcióhoz igyekeznek kötni. Ennek legfőbb képviselője Joannovics, de többen csatlakoznak. Később a konkrét példától elrugaszkodva az válik a félreértés okává, hogy nem tisztázzák a fogalmakat, van aki datívusz hallatán szóalakra gondol, más mondatrészi szerepre. Brassai Sámuel és Lehr Albert szétválasztja ezeket a fogalmakat. Végül közmegegyezés nem alakul ki, de ki-ki határozottan állást foglal.

III. A kérdéses infinitívusos szerkezetek megítélésének alakulása

III.1. Az elemzési vita a Magyar Nyelvőr lapjain

A datívusz–genitívusz vitával párhuzamosan felmerül egy iskolai elemzési probléma a folyóiratban. **Szigetvári Iván** egy Arany János idézet elemzésével kapcsolatban veti fel, hogy a főnévi igenév talán lehet birtokos jelző: „»Ideje már egy kissé szel-
lőztetni a szűk házat.« Akár a ragot tekintjük, akár a mondatrészre kérdezzük, akár
mellékmondatra változtatjuk, mindenkép azt találjuk, hogy a főnévi igenév itt jelző,
még pedig birtokos jelző: minek van ideje?» (1888:361). Azzal együtt, hogy véle-
ményével egyet érthetünk, az indoklás kissé kifejtetlen, hiszen a rákérdés alapján
akár részeshatározónak is azonosíthatnánk.

Szinnyei József Szigetvári Iván felvetésére meglepő választ ad: „Csakugyan
úgy tetszik, mintha a főnévi igenév ezekben a mondatokban birtokos-jelző volna : de
nem az. [Bekezdés.] Mind a két mondat azok közül való, melyeket vegyülékmon-
datnak nevezhetünk: mert két mondatnak olyatén összevegyüléséből állottak elő,
hogy az egyiknek egyik, a másiknak másik része van megtartva és együvé kapcsol-
va. Pl. Ideje volna már, hogy induljunk+Jó volna már indulni=Ideje volna már
indulni. Vagy: Ideje már, hogy véget vessünk a dolognak + Jó lesz már véget
vetni a dolognak = Ideje már véget vetni a dolognak. Szakasztott ilyenek a Sziget-
vári idézte mondatok is. Tehát a főnévi igenév ezekben nem birtokos-jelző, hanem
alany” (1890:77)

Balogh Péter az igenév állítmányi szerepével foglalkozó tanulmányában
egy-két mondat erejéig kitér Szigetvári kérdésére, illetve Szinnyei válaszára: Ha az
,ideje volna' értelmét (',jó volna') vesszük, akkor az infinitívus alany, de ha alakját
tekintjük, biz akkor csak főnévi jelző az.” (1890:109)

Ugyanebben az évben Szigetvári Iván megismétli kérdését, sőt név szerint
Szinnyei Józseftől és Simonyi Zsigmondtól vár választ. Simonyi Zsigmond meg is
adja a választ, egyet ért vele a mondat elemzésben, de arra is felhívja figyelmét,

hogy erről már szót ejtett A magyar kötőszók című munkájában (Simonyi, 1882:180–181). Ezután kifejti, hogy nem érthet egyet Szinnyei József elemzésével, még ha alanyi igenév mintájára jött is létre a szerkezet.

Ezzel az elemzést a Magyar Nyelvőr lapjain mindenki lezártak vette, bár érvelési sort egyik fél sem állított fel. Tulajdonképpen csak a mondat értelmére hagyatkoztak, a részeshatározói lehetőség fel sem merült bennük. Kérdés, hogyan zárhatjuk ki ezt a lehetőséget.

III.2. A birtokos jelző és a részeshatározó közti különbségtétel eszközei

Hátunk mögött a régi grammatikák és a datívusz–genitívusz vita tanulságaival könnyű dolgunk van. A már látott eszközöket kell megvizsgálnunk, vajon alkalmasak-e az elemzésre, illetve tovább fejlesztették-e az idők során. Tehát vegyük sorra a hagyományos leíró grammatika (a továbbiakban HLG) részeshatározó és birtokos jelző megkülönböztetésével kapcsolatos fogásait!

a) A kongruencia

A Magyar Nyelvőr történetének kezdetétől napjainkig az elkülönítés egyik fel-felbukkanó eszköze a **kongruencia** vizsgálata. Ha a birtokos szerkezetet ragozunk, többes számú, harmadik személyű birtokos esetén a birtokszón egyes számú, harmadik személyű birtokos személyjel jelenik meg: *a lányok ötlete*, illetve névmási birtokos esetén fordított az eltolódás, bár többes számú birtokosra utalunk, mégis az egyes számú személyes névmást használjuk, ugyanakkor a birtokszón többes számú, harmadik személyű birtokos személyjel van: *az ő ötletük*. Azaz ezen a helyen a paradigmában inkongruenciát tapasztalunk a birtokos szerkezetben. Ezt a jelenséget többen megpróbálták érvként felhasználni, azaz a kérdéses szerkezeteket transzformálták ebbe a személybe és számba: ha nem volt egyeztetve a szerkezet két tagja, akkor a *-nak*, *-nek* ragos főnevet birtokos jelzőnek tartották, ha egyeztetve volt, akkor mai terminussal élve részeshatározónak (= részes tárgy, dativus) nevezték. Például így ír Joannovics György „A *nek*-ragú szónak egyezésbeli működése attól függ,

ha vajon birtokos-e, dativus-e; pl. *Kovácséknak a háza* dobra kerül (birtokviszony); ellenben: *Kovácséknak (nekik)* dobra kerül a *házuk* (dativus szerep) — *Bátyáméknak a baja* más természetű. *Társaimnak az okoskodását* nem értem. A *nak*-ragú szók itt birtokosok. Ellenben: *Fiaimnak* meggyűlt a *bajuk* vele. *Páléknak* égett le a *pajtájuk*. A *nak*-os szók itt dativusok” (1897:243). Ugyanezt az érvelést több mint fél évszázaddal később is megtaláljuk pl. Deménél (1960:433): „ha a birtokszóval kapcsolatos *-nak, -nek* ragos mondatrész valóban birtokos jelző, akkor egyes számot vonz: »az emberek(nek a) háza«; de ha tulajdonképpen részeshatározó, akkor már többest kíván: »az embereknek van házuk«.”

Gaál Edit (1978:50) összegző munkájában hasonló megállapításra jut, mint Deme László, ill. Joannovics György: „egyeztetnünk kell a birtokost és a birtokot, ha azok nem birtokos jelzős szerkezet tagjai. *Kivétel lehet itt a dativus possessivus szerkezet* [kiemelés tőlem: Sz.H.R.], amelyben eltekinthetünk az egyeztetéstől.” Pl.: „»Ennél nagyobb *számoknak* azonban a köznapi nyelvben *nincs nevük*« (Jastrow: Vörös óriások és fehér törpék. 1973. 42) – egyeztetéssel; »lehet, hogy a washingtoni segélyvitában is *szerepe volt* bizonyos *olajhatalmasságoknak*« (Magyarország 1974. okt. 13. 6) – inkongruenciával.” (Gaál 1978:54) Tehát bár a korábbiakhoz hasonló, de a dativus possessivus esetében megengedőbb álláspontot képvisel Gaál Edit. Ugyanakkor azt is állítja: „Ha több birtokos esetén lehetséges az egyeztető szerkezet használata, nem beszélhetünk birtokos jelzős szerkezetről” (Gaál 1978:52). Tehát az inkongruenciából több birtokos esetén lehet következtetni Gaál Edit szerint.

Simonyi Zsigmond (1913:181) leírja az inkongruencia jelenségét, és felhívja a figyelmet, hogy „az egyeztető szerkezet elég gyakori még mai [1913] nyelvünkben is, nemcsak nyelvjárásokban, hanem a köznyelvben is. Általában azt mondhatjuk, hogy olyankor használjuk, mikor a birtokos és birtoka közt lazább a hangsúlybeli és szórendi kapcsolat. Ezt a lazaságot ugyanis ellensúlyozni akarjuk a pontosabb szóegyeztetéssel, melyben a birtokos többes számának megfelel a birtokszó személyragja.” Látható, hogy a kongruencia meglétét nem tartja kizáró oknak, ettől még jelzős viszonyt feltételez, szemben Gaállal. Ezt támasztják alá példái is: „Azon volt, hogy kedvükben járjon barátainak. [...] A szomszédéknak elvitték a holmijokat (palócz

nyj. Nyr. 21:559) [...] Kovácséknak dobra kerül a házuk. Páléknak égett le a pajtájuk (Joannovics György példái Nyr. 14:54 és 26: 243)” (Simonyi, 1913:182) A példák között nemcsak létigei állítmányúak szerepelnek, tehát olyanak, melyeket Gaál Edit feltehetően dativus possessivusnak nevezne, hanem más igék által megszakított sorrendű szerkezetek is. Ezeket a szerkezeteket lehetne egyeztetve is használni, ezért Gaál Edit nem tekintené birtokos szerkezeteknek, de Simonyi Zsigmond arra hozza példának.

A mainak számító egyetemi tankönyvben, a *Magyar grammatiká*-ban már csak nyomaiban, a példákból visszakövetkeztetve találjuk meg az egyeztetés érvét. Szemere Gyula (1970:83) és Keszler Borbála így ír (2001:442): „*Kovácséknak a nyaralója Agárdon van*. Ebben a mondatban a *Kovácséknak* birtokos jelzője a *nyaralója* alanynak; a mondattal azt fejezzük ki, hogy az a bizonyos nyaraló Agárdon található. *Kovácséknak Agárdon van nyaralójuk*. Ez a mondat azt fejezi ki, hogy az agárdi nyaraló Kovácsékhoz »tartozik«; itt tehát a *Kovácséknak* a *van* állítmánynak részeshatározója. A részeshatározó és a birtokos jelző sokszor érintkezik egymással. Az ilyen szerkezetek laza birtokviszonyú tagját birtokos részeshatározónak nevezhetjük. *Pistának drága az ideje*. (E mondat *Pistának* szavát magyarázták a *drága* állítmány részeshatározójának és *az ideje* alany birtokos jelzőjének.)” Ahogy az idézetből kitűnik, bár konkrétan nem tér ki a kongruencia kérdésére a szerző, de az bizonyos, hogy nem tartja perdöntőnek, hiszen a létigés, megszakított sorrendű, de egyeztetett szerkezetű példát átmeneti kategóriába sorolja. Ezt a felfogást tükrözi a könyv másik részlete is, amely Balogh Judit (2001:451) tollából származik: „Laza kapcsolatban álló birtokos szerkezeteket” sorol fel pl.: „*A lányoknak a 'születésnapjuk* volt tegnap, *nem a névnapjuk*”, „*Barátoméknak ellopták az autójukat*”, „*A barátnőméknak nem volt itt a fiuk*”, majd összefoglalva hozzáfűzi: „A fenti esetekben a birtokos és a birtokszó bár kapcsolatban vannak egymással, birtokos szerkezetet alkotnak, viszonyuk nem annyira szoros, mint a korábbi jelzős szerkezetek tagjaié. Erre utal az a tény is, hogy az idézett mondatokban a többes szám 3. személyű birtokoshoz szabályosan egyeztetjük a birtokot (bár a mai beszélt nyelvben ez időnként elmarad), pedig a birtokos jelzős szerkezetben ilyenkor soha nincs számbeli

egyeztetés [...] Ezeket a *-nak/-nek* ragos birtokosokat (és a hozzájuk hasonlóakat) a szakirodalomban birtokos részeshatározónak is nevezik.

Az úgynevezett birtokos részeshatározó átmeneti alakulat a szoros szerkezetű birtokos jelző és a birtoklást kifejező részeshatározó (*Pistának szép nagy háza van; Pistáéknak szép nagy házuk van.*) között.”

A tankönyvben tehát három kategória körvonalazódik: birtokos jelző – birtokos részeshatározó – birtoklást kifejező részeshatározó. A kategóriákat elkülönítő szempontok közé tartozik a kongruencia megléte. Ha egyeztetett a szerkezet, akkor közelebb áll a részeshatározóhoz. De ez az információ önmagában nem elegendő ahhoz, hogy besoroljunk egy példát, így csak az derül ki biztosan, hogy nem a birtokos jelzős szerkezet tiszta esetével van dolgunk. Emellett felmerül a birtokos és a birtokszó szerkezeti egységének kérdése is: ha a szerkezetet szervesen mondatrész vagy valódi mondatrész szakítja meg, vagy aktuális tagolás szerint más pozícióba kerül a két egység, akkor szintén a részeshatározóhoz közelít a szerkezet. Ez továbbra sem elegendő, hiszen ez alapján sem tudjuk elkülöníteni a birtoklást kifejező részeshatározót és a birtokos részeshatározót („*A barátnőméknem volt itt a fiuk.*”). Bár Balogh Judit fejezetében expliciten nincs megfogalmazva, de a példákból kiderül, hogy az sem mindegy, mi a mondat állítmánya. Szemere Gyula (1970:83) és Keszler Borbála (2001:442) utal az állítmányok jelentésére: „Ha a létige nem birtoklást, hanem létezést fejez ki, akkor a *-nak/-nek* ragos mondatrész nem a létigei állítmány részeshatározója, hanem a birtokos személyragos főnévnek alárendelt birtokos jelző.”

A kongruencia jelensége az eddigiek alapján tehát önmagában nem elegendő bizonyíték amellet, hogy az adott főnév részeshatározó. Léteznek kongruens birtokos szerkezetek többes szám harmadik személyű birtokos esetén is, ahogy azt Simonyi Zsigmond példái igazolják. Az inkongruencia több reménnyel kecsegtet, annak ellenére, hogy Gaál Edit szerint, ha ezek kongruens szerkezettel váltakozhatnak, akkor részeshatározói szerepet töltenek be, bár valóságbeli összetartozást, birtokviszonyt képeznek le. A tényszerű közlésen kívül ezzel kapcsolatos érvelést azonban nem fejt ki. Ugyanígy alapon állíthatjuk azt is, hogy *azok a birtokos sze-*

mélyjeles és -nak, -nek ragos főnevet tartalmazó szerkezetek, melyek inkongruenciát engednek meg többes szám harmadik személyű birtokos estén, mind birtokos szerkezetet alkotnak, a bennük szereplő datívusz ragos alak birtokos jelzői funkciót tölt be. Ennek a megközelítésnek több előnye is van. Egyrészt egységesen kezeli a valóságbeli összetartozást, birtokviszonyt leképező szerkezeteket, másrészt a formai viselkedés szempontjából is egységes, nem ketté választott csoportot hoz létre. *Az inkongruencia szempontjából a dativus possessivusinak nevezett szerkezet a birtokos szerkezetek közé tartozik.*

A kongruenciával kapcsolatban még felötlük a kérdés, hogy bármely mondatrész, amely egy birtokos személyragos főnévvel kongruál, egyben szoros szintagmatikus viszonyban is áll-e vele. Természetesen nem. Azt minden kutató belátta, hogy birtok és birtokos közti logikai viszonyt nemcsak úgy lehet kifejezni nyelvünkben, hogy a birtokos feltétlen ki van téve a mondatban. Előfordulhat, hogy egy más mondatrészi szerepű szó referenciával azonos, ami számban és személyben, mitöbb, a valóságbeli tapasztalat alapján is egyezik a birtokszón birtokos személyjellel jelölt birtokossal. Joannovics György ezt *közvetett birtokosnak* nevezi (Joannovics, 1872:215) Balogh Péter *független viszonyról* beszél, és többek közt ezt a példát hozza: „Az elnök beadta *lemondását*.”, (Balogh P., 1891:448) ahol az *elnök* alany, a *lemondását* tárgy, de a grammatikai alannal a valóságban megegyezhet, azaz koreferálhat a tárgy birtokos személyjében kifejezett, de külön ki nem tett birtokossal. Tehát tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy a ki nem tett birtokos egy külön önálló mondatrész (hasonlóan a rejtett alanyhoz), amelynek csak koreferenciális viszonya van az alannal.

b) A szerkezeti egység, szórend

A hosszú, azaz *-nak, -nek* ragos birtokos szerkezet semleges sorrendje, amelyben a **szórend** többletjelentést nem hordoz: Jb+alaptag, például *Julcsinak az ötlete*. Ezt a sorrendet rövid birtokos szerkezettel is használhatjuk: *Julcsi ötlete*. Fordított sorrend, vagy megszakított szerkezet kizárólag hosszú birtokossal hozható létre: **az órája Julcsi – az órája Julcsinak, *Az órája tetszetős Julcsi. – Az órája*

tetszetős Julcsinak. stb. A részeshatározós kifejezéseknek a rövid birtokoshoz hasonló kötöttsége nincs, tehát pusztán a sorrendi kötöttség alapján nem lehet elkülöníteni a hosszú birtokost és a részeshatározót, amely mellett egyeztetett birtokos személyjelles főnév jelenik meg. Előfordul, hogy kétértelmőséget szül ez a helyzet: *Julcsinak odaadom az óráját.* Biztos, hogy Julcsi az, aki megkapja az órát, tehát részeshatározó, de az már nem biztos, hogy a saját óráját kapja, lehet, hogy nem koreferál a birtokos személyjellel (pl.: *Kinek adod Anya ékszerait? Julcsinak adom az óráját. A többit majd meglátjuk.*) Ha Julcsi és az óra tulajdonosa azonos, akkor is két külön mondatrész fejezi ki, csak koreferál a részeshatározóval a ki nem tett birtokos jelző, amelyet akár rejtettnek is nevezhetünk, hiszen a rejtett alanyhoz hasonlóan a toldalék, a személyjel utal rá.

Bár úgy tűnik, a sorrendiség nem lehet perdöntő, mégis sokan hivatkoznak vagy éppen vitatkoznak vele. Joannovics György kertelés nélkül ki is mondja ezt a véleményét: „Szórend változás esetében a birtokos dativussá és a dativus viszont birtokossá válhatik” (1897:292). Vagy máshol: „A Lehr-féle szerkezetben: *a magam dolga* is ugyan kutyául lett: birtokos a *magam* (Lehr genitívusznak nevezi); következőképp birtoka a *dolga*. De mihelyt úgy változik a szórend, mint a fenforgó esetben, amikor is a birtokszó elszakad a *magam* névmástól, és az ige áll közük, legott dativussá lesz a *nak* ragot fölvevő *magam*, és a birtokszó egyezik vele személyben és számban” (Joannovics, 1897:243). Lehr erre az okfejtésre így reagál: „A szórendnek ezt az átteremtő varázserejét nem ismerem” (Lehr,1902:606). Ezek után felsorolja azokat az eseteket, amelyekben a birtokos jelző kénytelen felvenni a *-nak*, *-nek* ragot, éppen azért, hogy távolabb kerülhessen alaptagjától, „de azért semmiképp se szűnik meg birtokos lenni, még ha messzebb szakad is a jelzett szótól. Ez oly világos, hogy szinte resteltem komoly képpel bizonyítani. — Ugy-e bár, ebben a mondatban: »Nemzetem katonája vagyok.« ez a mondatrész: »nemzetem« kétségkívül birtokosjelzője ennek: »katonája«. Mármost, ha erősen kiemelem a birtokost, a mi-
kor aztán ez magához rántja az állítmányi igét: »vagyok« s így mondom Aranynyal [Sic!]: »Nemzetemnek vagyok katonája«, elenyészik-e a birtokviszony »nemzetem«

és a »katoná« között?» (Lehr, 1902:609) A hangvételtől eltekintve ezzel az érveléssel egyetérthetünk.

Klemm Imre (1954:175) Lehr cáfolata után fél évszázaddal lényegében megismétli Joannovics György véleményét, kiegészítve a hangsúlyviszonyok számbavételével: „oly esetben használatos az irodalmi nyelvben, a köznyelvben és a nyelvjáráásokban egyaránt az egyeztető szerkezet, amikor a birtokoszó és a birtokszó külön-külön szakaszt alkot külön-külön hangsúllyal, és a birtokszón van a főhangsúly, tehát rendszerint *-nek*, *-nak* ragos birtokszó esetén. Ilyenkor lazább a hangsúlybeli és a szórendi kapcsolat a birtokoszó és a birtokszó között, és a *-nek*, *-nak* ragos birtokoszó tulajdonképpen részeshatározó...” A továbbiakban részletesen ismerteti a megszakított sorrend eseteit, de nem vonja vissza véleményét, ilyenkor részeshatározóról beszél.

Tompa József az akadémiai nyelvtanban leszögezi, hogy „ragos az elül álló birtokos jelző, ha közéje és a jelzett szó közé a mondatnak alanya, állítmánya, tárgy vagy határozója van beékelve,[...] Sőt ha csak a határozott névelő vagy a tagadószó (tiltószó) kerül ide, akkor is ragos a jelző, mivel a jelzett szó már világosan külön mondatszakaszba kerül, nem a birtokos jelzőjébe tartozik...”. (Tompa, 1962:290) Tehát, bár megszakított a birtokos szerkezet, azért még birtokos jelzőről beszélhetünk. Ugyanebben a leíró nyelvtani kézikönyvben B. Lőrinczi Éva viszont a részeshatározóval kapcsolatban így ír: „Ugyanannak a mondatnak [korábban: *Kocsis Kicsinek megszigorodott az arca.*] szórendi módosítása nyomán ugyanis a részeshatározóból birtokos jelzői jelentéstartalmú mondatrész válhat: *Kocsis Kicsinek az arca* (esetleg ragtalan birtokos jelzővel: *Kocsis Kicsi arca*) megszigorodott...” (B. Lőrinczy, 1962: 249) Ha Tompa József állításával ezt összevetjük, akkor ellentmondást látunk, hiszen itt is csak annyi a különbség, hogy az állítmány beékelődik a birtokos szerkezetbe vagy nem. Tulajdonképpeni érvelés egyik részről sem olvasható, ezek inkább tényként szerepelnek a leírásban. Tompa József későbbi írásában is azt találjuk, hogy B. Lőrinczi Évával vitatkozva a *Kocsis Kicsinek megszigorodott az arca* mondatban „már inkább a birtokszavától messzebb eső birtokos jelzőt” (Tompa, 1982: 138) lát, sajnos itt sem találunk bővebb magyarázatot.

R.L.G. (a szerző csak a monogramját adja meg) egy problémafelvető levélre válaszolva érvelés nélkül kijelenti, hogy „a birtokos és a birtokragos alany közé nem kerülhet állítmány.” (R.L.G., 1968: 354) Rácz Endre erre a megjegyzésre így válaszol: „R.L.G. elemzése [...] túlságosan kategorikus, s ellentétben van az akadémiai leíró nyelvtannak a felfogásával...” (Rácz, 1970c:187) Itt idézi Tompa József véleményét, amit az előbbieken taglaltunk. Ennek az állításnak bővebb kifejtését, érvekkel való alátámasztását itt sem találjuk meg.

Egyetemi tankönyvünk nem tér ki részletesen erre a problémára, csupán példaanyagát vizsgálhatjuk meg. Korábban már idéztük Szemere Gyula (1970:83) és Keszler Borbála (2001:442) példáit: „*Kovácséknak a nyaralója Agárdon van.*” „*Kovácséknak Agárdon van nyaralójuk.*” [Aláhúzás tőlem: SZ.H.R.] Itt nemcsak sorrend, hanem kongruencia szempontjából is különbség van a mondatok közt. Az első mondat megszakítatlan sorrendű és inkongruens, azaz egyértelműen birtokos jelzőnek azonosíthatjuk eddigi szempontjaink alapján. A második mondat megszakított sorrendű és kongruens, ezekből a megállapításokból még nem következtethetünk se jelzőre, se határozóra, és egyiknek a lehetőségét sem zárhatjuk ki, hiszen létezik kongruens birtokos jelző, ahogy Simonyi Zsigmond példái (l. korábban) bizonyítják, illetve lehet megszakított a birtokos szerkezet, semmi sem mond ennek ellent.

Balogh Judit az egyértelmű birtokos jelzők közt ilyen példát nem hoz, a birtokos részeshatározóknál, azaz az átmeneti kategóriában sorol fel megszakított sorrendű és egyben kongruens példákat, ahogy ezt már idéztük: „*A barátnőmének **feltehetőleg** a fiuk volt itt; A barátnőmének **nem volt itt** a fiuk.*” stb. Tehát úgy tűnik, itt sem hozhatunk döntést. A Magyar grammatikában tehát a megszakított sorrenddel kapcsolatban nem találunk egyértelmű útmutatást.

Mivel lehetne alátámasztani, hogy a sorrend megváltoztatja a mondatrészi funkciót? Természetesen ismerünk olyan nyelveket, ahol ez teljességgel igaz, minden alanyprominens nyelv idetartozik (bővebben pl.: Kálmán, 2001:10–11), pl. gondoljunk arra, hogy egy angol mondatban miből derül ki, hogy ki kit szeret. A magyar esetében viszont nem a sorrendből tudjuk meg, hogy egy mondatrész milyen funkciót tölt be, hanem a ragokból. Összesen két tipikusan névszói funkciónak nincs saját

ragja: az alanynak és a jelzőnek. Az alany kötelezően egyeztetve van az állítmánnyal, és szabadon mozoghat. Ezzel szemben a jelzőknek általában kötött a helyük, meg kell előzniük jelzett szavukat, de a jelzők közt a birtokos kivételt képez, hiszen a datívusz ragot felvevő változatának nagyobb a szabadsága. *Tehát, bár a birtokos jelző jelző, de éppen abban a tulajdonságában tér el a minőség- és mennyiségjelzőtől, ami megkötné sorrendi helyét.*

c) A *-nak, -nek* és a \emptyset felcserélhetősége

Rég megfigyelt jelensége nyelvünknek, hogy a birtokos szerepelhet *-nak, -nek* raggal, a továbbiakban ezt nevezzük hosszú birtokosnak (a terminológiát vö. pl.: Alberti–Medve, 2002:143), illetve ragtalanul vagy más felfogás szerint relatív zéró genitívuszi raggal, ezt hívhatjuk rövid birtokosnak (a terminológiát vö. pl.: Alberti–Medve, 2002:143). A részeshatározó szerepét csak testes határozórag segítségével töltheti be főnév, tehát zéróval nem váltakozhat. Ebből kiindulva logikus feltételezés, hogy ahol **felcserélhető** a datívusz ragos főnév a zérós változattal a mondat szerkezetének megváltoztatása nélkül, ott birtokos jelzővel van dolgunk, például: *A fiúknak a / A fiúk tábortüzét eltaposták a bivalyok.*

Volt, aki ezen a nyomon elindulva további következtetéseket igyekezett levonni, Joannovics György így ír: „A datívusi értelmet félreismerhetetlenül kifejezi a *nek* ragnak személyragos alakja (nekem, mihi stb.) A megoldásnak nyitja tehát a következő. A *nek* ragú nevet egy pillanatra mellőzzük, a *neki* szót teszszük helyébe; és ekkor, ha látjuk, hogy a mondat csak az utóbbival szerkeszthető magyarosan vagyis helyesen, bizonyosak lehetünk benne, hogy a *nek* ragú névnek nem genitívuszi, hanem datívuszi értelme van. Példák: »Péternek semmi köze hozzá. Pálnak nem jutott eszébe. Fiaimnak ez a leczke javukra szolgál. Leányaidnak nehezükre esik ez a dolog. *Neki* szóval: »Neki semmi köze hozzá. Neki nem jutott eszébe. Nekik ez a leczke javukra szolgál. Nekik nehezükre esik ez a dolog.« E példákban a *nek* ragú neveket nem pótolhatná a névelős személyes névmás (*az ő*). Nem mondhatjuk így: »*Az ő* eszébe nem jutott. *Az ő* nehezükre esik ez a dolog«” (1873:154).

Joannovics György megfordítja a következtetést, ha nem lehet zérós alakkal helyettesíteni, akkor mindenképpen részeshatározóról lenne szó. Furcsa, hogy ugyanebben a cikkében megemlíti, hogy a birtokos jelzőnek vannak olyan eseteit, ahol kötelező magán viselnie a *-nak*, *-nek* ragot, tehát saját magának mond ellent, mégsem veszi észre a logikai hibát. Későbbi írásában is alkalmazza ezt az elemzési módszert: „Az eligazodás kulcsa a következő: Amott [a „*Bátyáméknak a baja* más természetű” mondatnál] a *bátyáméknak* helyébe egész szabatosággal oda tehetem ezt: *az ő* (bajuk);[a „*Társaimnak az okoskodását* nem értem” mondatban a] *társaimnak* helyébe szintúgy ezt: *az ő* (okoskodásukat). — De már az utóbbi mondatokban [*Fiaimnak* meggyült a bajuk vele. *Páléknak* égett le a pajtájuk.] *fiaimnak* és *társaimnak* helyébe *nekik* szót kell tennem (*nekik* égett le a pajtájuk), világos jelül dativus mivoltuknak...” (1897: 243).

Joannovics György kortársa, Lehr Antal is felhívja a figyelmet az érvelés tarthatatlanságára: „Könnyű kimutatni, hogy *nekem* stb. épp úgy, épp oly gyakran birtokosjelző [Sic!], mint *én* stb. [...] A magyarban is külön ki lehet, s ha valamely nyomaték van rajta, ki is kell külön tenni a birtokost, a mi vagy a személyes névmás alanyesetével történhetik, így: »A *mi* kutyánk dögölt meg«; vagy a *nek*-személyragos alakjával, így: »*nekünk* dögölt meg a kutyánk«. [...] világos, hogy *mi* is, *nekünk* is nem lehet más, mint a *kutyánk* külön kifejezett *jelzője*. Mert hisz csak úgy volna *nekünk* dativus, határozó, ha a kutyánk *nekünk*, azaz; a *mi számunkra* dögölt volna meg; ilyen kutyadöglés pedig bajosan képzelhető. Még ha a bőrén nyerünk is. Azonban az is gyakran előadja magát, hogy a birtokost, mint jelzőt, teljességgel nem lehet a személyes névmás alanyesetével tenni ki külön, csupán *nek* személyragos alakjával. Ez leginkább akkor van, ha a *jelzett szót* is, a *jelzőt* is ki akarjuk emelni. P. »*Nekünk* is a *kutyánk* dögölt meg.«” Lehr Antal kissé talán ironikus magyarázata rámutat, hogy olykor kötelező a hosszú birtokos használata, és ez a nyomatékkal áll összefüggésben. Szabolcsi Anna (1992) Lehr Antal kései utódjaként állítja, majd generatív érvekkel is alátámasztja ugyanezt.

Simonyi Zsigmond is természetesnek veszi, hogy a birtokos nem mindig helyettesíthető alanyesetű alakkal. „Míg az *én te ő* névmás a ragtalan főnévi birtokost

helyettesíti: viszont a *-nek* ragos birtokos helyett a *nekem neked neki*-féle alakok szerepelnek, így különösen mint előkészítő mondatrész, ha a rákövetkező birtokfőnéven nyomaték van” (1913:172).

A Magyar grammatika c. tankönyvben ez az érvelési technika csak említés-ként, esetleges segítségként kerül elő: „Az is hozzásegíthet a megoldáshoz [a részes-határozó és a birtokos jelző elkülönítéséhez a létigei állítmány mellett], ha (esetleg a szórendi változtatással) kipróbáljuk: elmaradhat-e a *-nak/-nek* rag a birtokost megjelölő szótól. Mint tudjuk, a részeshatározós esetben álló főnév ragja kötelező, míg a birtokos jelzői szerepű főnév esetragja fakultatív, illetőleg a szórendtől függően szabad vagy kötelező” (Lengyel 2001:402). A módszert, bár csak zárójelen, de azzal bővíti Lengyel Klára, hogy megenged sorrendi cserét, így kiküszöböli a megszakított sorrendű birtokos szerkezetek problémáját, és valóban csak az általa is kívánt mondatok maradnak fenn a rostán. De továbbra sem válaszoltuk meg Lehr Antal kérdését: a sorrend hogyan döntheti el egy szóalak funkcióját a magyarban? Tehát a sorrendi változásból nem következtethetünk a mondatrészi érték változására is. Ugyanakkor a másik oldalról megoldatlan az a probléma, hogy a birtoklásmondatok birtokszavának és birtokosának szerkezete miért nem alakítható át a birtokos szerkezet egyszerűbb eseteihez hasonlóan. Ha a sorrend nem befolyásolja a mondatrészi funkciót, akkor nem magyarázhatjuk ezt a sajátosságot azzal, hogy itt a szó részeshatározói szerepet tölt be. A továbbiakban számot kell adnunk arról, hogyha nem részeshatározó, akkor milyen mondatrész a datívusz ragos szó, valamint miért viselkedik szokatlanul. A 2.f pont alatt, ahol a létigei állítmány jelentését vesszük szemügyre, kitérünk ezekre a kérdésekre is.

d) A szerkezet *-é* birtokjeles szóval való helyettesíthetősége

Ez a technika egyedül Gaál Edit (1978:15–19, 51–55) munkájában található meg: „A birtokos jelzős szószerkezet **helyettesíthető egyetlen *-é* birtokjeles** szóval a mondat szintaktikai szerkezetének megváltoztatása nélkül.” (1978:51) Maga a jelenség közismert, a *birtokos+é=[birtokos(+nAk)]+[birtok+birtokos személyjel]* pl.: *Gerzsoné=Gerzsonnak a tortája* természetesen az egyenlőség csak annyiban igaz,

hogyan a szerkezetekkel leírt valóságdarab ugyanaz lehet megfelelő szövegkörnyezetben. A birtokjeles szóalakból nem tudjuk meg a birtok mibenlétét. Gaál Edit a két szerkezetet megszakított sorrend esetén nem tartja kicserélhetőnek, mert a cserénél megköveteli, hogy az „a szintaktikai szerkezet és a sorrend megváltoztatása nélkül” (1978:52) történjen. Ennek a kitételnek a szükségességét nem magyarázza, pedig nem egyértelmű, hogy a sorrend miatt befolyásolná a szavak mondatban betöltött szerepét. Egyértelműen létezik az a nyelvi jelenség, amiből Gaál Edit kiindul, de ennek felhasználási módja nincs érvekkel alátámasztva.

e) A rákérdés

A HLG talán legfontosabb mondatelemzési eszköze a **rákérdés**, éppen ezért sokat vitatkoztak is róla. Csak néhány véleményt idézek, melyek végül elfogadottá váltak.

Papp István szerint az a célravezető, ha „ösztönözzük a tanulót, hogy a lehető legrövidebb formában kérdezzen, [...] akkor megvan minden biztosíték arra, hogy valóban tudatosuljanak lelkében a részek közti szintaktikai kapcsolatok” (Papp, 1955:18).

Később Papp Istvánra hivatkozva Szemere Gyula így bontja ki bővebben a módszer lényegét: „Akár puszta mondatrészeket keresünk, akár szerkezetes elemzést végzünk, mindig közvetlen bővítmenyviszonyokat tárunk fel, vagyis azt kutatjuk, hogy egy-egy bővítmeny egy másik mondatrészt milyen funkcióban determinál. Ezért teljesen elég, ha a bővítmenyeket kételemű kérdések segítségével keressük. Az ilyen kérdés a keresett bővítmenyre jellemző alakú (azaz ragtalan vagy megfelelő viszonyragos, illetőleg névutós) kérdő névmásból (kérdő névmási határozószóból) és a bővített mondatrészből áll” (Szemere 1970:19). Didaktikai szempontból esetleg még érdemes azt az információt is közölni a tanítványokkal, hogy mindig egy már ismert, funkciója szerint feltárt mondatrész szerepeljen a kérdő névmás után, hiszen csak annak kereshetjük a bővítmenyét, aminek már ismerjük a szerepét. A módszer ismertetéséből nem derül ki, hogy a már ismert mondatrész alakjának a megváltoztatása tilos-e.

Adamikné is a korábbi írók módszerét javasolja: „Az alárendelő szószerkezetek esetében mindig az alaptaggal, és csakis az alaptaggal kérdezünk. Tehát a kérdésbe bele kell foglalni az alaptagot és csakis az alaptagot, és nem többet (nem szabad megismételni az egész mondatot)” (1995:66). Példáiból kiderül, hogy az elemző kérdésben a már ismert mondatrész formája bizonyos esetekben megváltoztatható, például az egyes szám első személyű alanynál az elemző kérdésben az igét transzformáljuk egyes szám harmadik személyűvé: „*Négy vagy öt éve ismerem. (Örkény)* Mit állítunk? *ismerem* Ez az állítmány. Ki ismeri? *én* Ez az alany (a személyrag utal rá).” (1995:71) A *kell, lehet* állítmányok mellett megjelenő főnévi igenévi alanyra az anyanyelvi beszélő számára furcsa *Mi kell? Mi lehet?* elemző kérdéseket alkalmazni, annak ellenére, hogy az igenév valóban ugyanazt a funkciót tölti be, mint az ezen a szerkezeti helyen szerepeltethető főnév (pl. *Kell ez a könyv*). Például az *El kell mennem vásárolni.* mondatot így elemezzük: Mit állítok? *kell* Ez az állítmány. Mi kell? *Elmennem.* Ez az alany. Hova mennem? *Vásárolni.* Ez a célhatározó. Ha betartjuk a kételemű elemző kérdés szabályát, akkor ahelyett, hogy a nyelvérzékünknek megfelelő *Mit kell csinálnom?* és *Hova kell mennem?* kérdéseket tennénk fel, kénytelenek vagyunk egy nyelvészeti „elemző nyelvezetet” létrehozni. Hasonlóan szokatlan „elemző párbeszéd” jönnek létre a kiegészítendő kérdések elemzésekor, pl. *Ki ment el?* Mit állítok/kérdezek? *Elment* Ez az állítmány. Ki ment el? *Ki. / Ki?* Ez az alany. A rákérdezés problémáinak néhány példája után egyértelmű, hogy ennek a módszernek — amellet, hogy sok esetben könnyen feltárja a grammatikai kapcsolatokat — vannak korlátai. A rákérdezés természetes nyelvi eszközzel tárja fel a természetes nyelv felépítését. Ennek korlátja, hogy csak a felszínen megjelenő összetevőkkel operál. (Vö. Szabolcsi, 1992:96) A birtoklásmondatok elemzési nehézsége is ebből adódik. A megszakított sorrendű [birtokos] szerkezetknél egy mondat vizsgálatakor többféle elemző kérdés tehető fel [... pl.:] *Tóbiásnak itthon van a felesége. Mit állítunk? ⇒ állítmányvan, Mi van? ⇒ alanya felesége, Kinek a felesége? ⇒_{gen}Tóbiásnak.../ Kinek van? ⇒_{dat}Tóbiásnak*” (Sz. Hegedüs, 2004a:336). Itt az egyetemi tankönyv útmutatását követve az első elemzés a helyes, birtokos jelző a datívusz ragos alak. A rákérdezés alapján ez nem dönthető el, hacsak

nem kötjük ki, hogy az elemző kérdésbe nem toldható be névelő. Milyen alapon vezetnénk be ezt a szabályt? Figyeljük meg a rákérdezés módszerét egy birtoklásmondat esetén is, ahol a kérdés alapján is igazolnunk kellene, hogy részeshatározó a *-nak, -nek* ragos főnév: *Tóbiásnak van felesége*. Mit állítunk? *Van*. Mi van? *Felesége*. Kinek a felesége? / Kinek van? *Tóbiásnak*. Ennél a példánál is csak akkor egyértelmű a mondatrészi szerep, ha fenntartjuk a határozott névelővel kapcsolatos kikötést. Ugyanakkor találhatunk egyértelmű birtokos jelzőt, ahol az elemzőkérdésben a mai magyar köznyelvi norma szerint mindenképp határozott névelőt használunk, ha archaikus nyelvi változat szerint kérdezzük, akkor bár a névelőre nincs szükségünk, de a *-nak, -nek* ragot elhagyjuk, ami szintén eltérés az elemzett mondat szerkezetétől: *Versét olvastam Péternek, de prózáját nem*. Mit állítok? *Olvastam*. Mit olvastam? *Versét*. Kinek a versét?(esetleg archaikus változat szerint: Ki versét?) *Péternek*. stb. Két lehetőségünk van, hogy az ellentmondást feloldjuk: vagy minden olyan *-nak, -nek* ragos főnevet részeshatározónak nyilvánítunk, aminek elemzésekor betoldódik a határozott névelő, vagy elfogadjuk, hogy ezek birtokos jelzők, és más magyarázatát keressük az eltérésnek. A második lehetőséget választjuk, hiszen így egyrészt nem kell megváltoztatnunk a rákérdezés eddigi bevált szabályait, másrészt a betoldás tilalma nem támasztható alá érvekkel, hiszen a HLG kereteiben a névelő nem része a mondat szerkezeti vázának.

Tehát a rákérdezés nem ad egyértelmű útmutatást. A következő pontban arra is választ kapunk, hogy miért nem lehet, ill. milyen esetekben kell a határozott névelőt az elemző kérdésbe tenni.

f) Az állítmány eltérő jelentése, eltérő vonzatszerkezete: „a birtoklásige”

Ezzel a szemponttal csak az úgynevezett **birtoklásmondat** kapcsán találkozhatunk, amelyek létigei állítmányt, birtokos személyjeles [–határozott] jegyű, azaz határozatlan alanyt és datívusz ragos főnevet tartalmaznak. Az ebben szereplő létigei állítmányt szokás birtoklásigének nevezni (vö.: É.Kiss, 1998:88; Lengyel, 2000:402., Szabolcsi, 1992:87–106). Latin hagyományon alapul ez a nyelvészeti felfogás, amely szerint a magyarban a *van* esetleg a lexikonban *habeo* (~*birtoklom*) és *est*

(~létezik) jelentéssel külön-külön vonzatstruktúrájú igeeként szerepel. *Habeo* értelemben kötelező lenne az alanyi és a részeshatározói vonzata, amelyet dativus possessivusként emlegetnek: *van valakinek/valaminek + valakije/valamije*. *Est* értelemben pedig csak egy kötelező alanyi vonzata van: *van valaki/valami*. Természetesen mindkét szerkezet bővíthető lenne szabad határozókkal. Arról többen véleményt nyilvánítanak, hogy a *van*-nak több jelentését különböztethetjük meg, de ezekből a fejtegetésekből nem derül ki, hogy eltérő lexémáknak vagy egy lexéma különböző vonzatkeretű változatainak tartják-e. Ez a minket érdeklő vetületet nem befolyásolja, így nem térünk ki a probléma részletezésére. Lássuk időrendben a *van* jelentésével és argumentumszerkezetével kapcsolatos okfejtéseket!

Papp István egy olvasó kérdésére válaszolva, a *Pistának piros arca van* mondat elemzésekor taglalja a *van* jelentését: „Hát valóban *Pistának piros arca* volna az alany, és *van* volna az állítmány? Hát valóban *Pistának piros arcáról* beszélünk, s erről egyszerűen azt állítjuk, hogy *van* tehát »megvan«, »létezik«? Az ilyen értelmezés nyilván (Sic!) meghamisítja a mondat értelmét...” (Papp, 1953:116). Valóban nem az arc létezését hangsúlyozzuk ebben a mondatban, de ez nem annak köszönhető, hogy az állítmány alapjelentése változott meg, hanem annak, hogy a mondatban megjelent egy összetartozást, viszonyt kifejező főnévi szerkezet. Ugyanígy különféle összetartozásra utal az ige jelentésétől függetlenül minden birtokos szerkezet. Ennek típusait Simonyi Zsigmond (1913:141–153) és Hadrovics László (1969:139–176) bőségesen taglalja. Lássuk tovább Papp István fejtegetését: „Itt valami olyanféle jelentése van a *van* igének, hogy »hozzátartozik valakihez«. S akihez »hozzátartozik« valami, az részeshatározóként járul az igéhez (*Pistának*). Ez a részeshatározó tehát hozzátartozást, birtoklást fejez ki, nem egyszerűen azt, hogy valami valakinek javára vagy kárára történik. Az ilyen részeshatározót (dativus) nevezhetjük birtokos, azaz birtoklást kifejező részeshatározónak (genitivus-dativus)”* (Papp, 1953:118).

* Vigyázat, ezek a terminusok nem egyeznek a Magyar grammatikában KESZLER és BALOGH J. által használt, korábban emlegetett, cizelláltabb megkülönböztetéssel, tulajdonképpen azoknak az összefoglaló megnevezése PAPPnál.

Tehát Papp István a *valamihez való hozzátartozás* jelentés megjelenését a létigének, és nem a birtokszónak és a birtokos szónak tulajdonítja, ezek alapján egyértelműen következtethet. Az érvelés formailag megállja a helyét, de a premisszák, amelyből kiindul, hamisak, hiszen a birtokos személyjeles főnév is kifejezhet összetartozást. Miért kellene azt feltételeznünk, hogy az ige jelentése változott meg?

Tompa József ugyanennek az olvasói levélnek az apropóján, a kialakult vitát összefoglalva, Simonyi Zsigmondra hivatkozva írja, hogy „a *van* ige, mely birtokos személyragos alany (piros) *arc-a* (és kitett vagy odaértett részeshatározói, ill. dativus possessivusi bővítmény: *Pistának*) mellett tudvalevőleg birtoklást fejez ki” (Tompa, 1955:200). Érdekes, hogy Tompa József megfordítja az érvelést: a birtokos személyjeles főnév létéből következtet a létige jelentésére. Sajnos ezt annyira kézenfekvőnek tartja, hogy bővebben nem fejti ki. Simonyi Zsigmond nem fordítja meg az érvelést, csak tényként közli, hogy datívusz milyen igék mellett jelenik meg.

Szemere Gyula többek közt Papp Istvánra hivatkozva szintén tényként közli: „Nyelvünkben a *van*, *nincs*, *sincs* mellett *-nak*, *-nek* ragos részeshatározóval fejezzük ki a birtokost. A *nekem van (nincs)* szerkezet jelentése: ’számomra van (nincs); hozzám tartozik (nem tartozik)’ — Ha a létige nem birtoklást, hanem létezését fejez ki, akkor a *-nak*, *-nek* ragos mondatrész nem a létigei állítmány részeshatározója, hanem a birtokos személyragos főnévnek alárendelt birtokos jelző” (Szemere, 1970:83). Nem fejti ki, hogy a jelentésből hogyan következne a részeshatározói vonzat. Ugyanezt a hagyományt szó szerint átveszi egyetemi tankönyvünk is (Keszler, 2001:442). Majd máshol, a tankönyv állítmánnyal foglalkozó részében Lengyel Klára kitér a *van* létige többféle jelentésére. Három nagyobb kategóriát különböztet meg: létezését jelentő létige; birtoklásige és az egyéb határozói vonzattal rendelkező létige (pl.: *van+valamiből/valahol/valahányszor/valamikor*). Mindegyiket létigének nevezi, tehát nem eltérő lexikai egységként, hanem egy lexikai egység eltérő vonzatkereteiként értelmezi ezeket az eseteket. Tompához hasonlóan nem a jelentésből következtet a *habeo*-s szerkezet, azaz a birtoklásige létére, hanem a birtoklásigéről állapítja meg, hogy „egyszerre létezését és birtoklást is kifejez” (Lengyel, 2000:402).

A furcsasága a *habeo*-s szerkezetnek, hogy a törölt vagy testes részeshatározó mellett mindig jelen van egy vele egyeztetett birtokos személyjeles alany. Nézzük meg a *Gerzsonnak van tortája* mondatot! Ha birtokos személyjel nélkül szerepeltetjük az alanyt, akkor a mondat erőteljes hangsúly nélkül agrammatikussá válik: **Gerzsonnak van torta*. Erőteljes, irtó hangsúllyal — ami topik–komment tagolás szerint a *-nak, -nek* ragos szót fókuszba helyezi, azaz a halmaz többi elemével szembe állítja — teljességgel megváltozik a mondat értelme: ''*Gerzsonnak van torta, (de másnak nincs/nem adok)*=*Gerzson részére van torta, (de másnak nincs/nem adok)*. Ebben a változatban a *-nak, -nek* valóban *részére* értelmű, azaz részeshatározó. A kiinduló mondatnál ugyanezt az értelmezést el kell vetnünk, *Gerzsonnak van tortája*. ≠**Gerzson részére van a tortája.*, ráadásul az előbbi próbákból látható, hogy itt a birtokos személyjelnek köszönhető a datívusz ragos főnév megjelenése, azaz annak vonzata. A részeshatározó megjelenését ellenben nem a birtokos személyjeles főnév teszi lehetővé vagy kötelezővé. Pl.: *Odaadom Gerzsonnak az újságot*. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy kizárná a jelenlétét. Hiszen az is jól formált magyar mondat, hogy *Odaadom Gerzsonnak az újságát*. Itt a birtokos személyjellel kifejezett birtokos azonos lehet *Gerzsonnal*, de lehet más a referense, értelmezhetjük úgy, hogy *Z-nek X személy újságát adja oda Y*. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy egy birtokos személy jeles főnév jelenléte megköveteli testesen vagy testetlenül egy rövid vagy hosszú birtokos jelenlétét. Balogh Judit is így látja: Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel megjelenése a birtokszón [...] a személyjeles főnév kötelező kiegészülésigényét jelöli, mellette a birtokos jelző a szintaktikai kényszerből következő vonzatként jelenik meg'' (2001: 450). Ebből következik, hogy élhetünk a következő vizsgálati módszerrel: *A birtokos személyjeles főnevet lecseréljük [-birtokos] jegyűre, azaz levesszük róla a birtokos személyjelet. Ha a mondat így is jól formált, akkor részeshatározói szerepet tölt be a -nak, -nek ragos főnév. Más esetben az eredeti mondat datívusz ragos főneve birtokos jelző. Ilyen módon nem kell megkülönböztetnünk a részeshatározókon belül egy olyan típust, amely koreferál a vele egy szinten elhelyezkedő azonos alaptaghoz tartozó bővítménnyel. Ahogy Szabolcsi Anna mondja: „az ige önálló bővítményei csak úgy semmilyen*

nyelvben nem szoktak egyeztetődni egymással.” (1992: 90). Lábjegyzetében ezt így finomítja SZABOLCSI: „Pontosabban — mint Rácz Endre rámutatott — előfordul az olyan vonzatok egyeztetése, amelyek egymással predikatív viszonyban állnak, pl. alany/tárgy és állapothatározó. Az alany azonban nem áll a részeshatározóval predikatív viszonyban, s így az egyeztetés valóban meglepő” (1992:108). Tehát a nyereség kettős, sem a részeshatározó típusát nem kell többszörözni, sem a *van* létige vonzatstruktúráját, hiszen így a „birtoklásigét” is az azonos vonzatstruktúrájú „létezés kifejező” létigével egységesen lehet kezelni.

A HLG képviselőinek másik érve a birtoklásige különleges vonzatszerkezete mellett, hogy mást jelent, mint a létezés kifejező létige. Papp István véleményének ismertetésekor már láthattuk, hogy a „birtoklásige” tulajdonképpeni birtoklás jelentését nem önmagából nyeri, hanem a mellette megjelenő birtokos szerkezetből. Ezt állítja Szabolcsi Anna is: „Önmagában nem sokat ér, ha [...] annyit mondunk, hogy ez az (*x-nek*) *van* (*visszaható y-ja*) ige kifejezheti két egész birtoklásszerű vagy rokoni stb. kapcsolatát, egész és rész viszonyát, eredet/ok és eredő viszonyát, valaminek a tulajdonságait vagy állapotait stb., de például nem fejezheti ki dolgok azonosítását stb. Cseppet sem világos ugyanis, hogy ez a sok minden a *van* jelentésébe tartozik, s nem a konkrét *x*-ek és *y*-ok jelentését vetítjük bele. Én afelé hajlok, hogy az utóbbiról van szó” (1992:101). SZABOLCSI részletesen kifejti, hogy ha elfogadjuk, hogy az állítmány részeshatározója és alanya koreferál, akkor ez csak úgy lehetséges, ha egy fonetikailag üres, azaz testetlen visszaható névmási vonzatot követel a birtoklásige. Ugyanis csak a visszaható igék egyeztetik az egymással predikatív viszonyban nem álló bővítményeiket (vö.: SZABOLCSI, 1992: 89–91). Ez a kitétel érvelésünk szempontjából irreleváns. A továbbiakban felsorolja a Hadrovics László-féle birtokos szerkezeti jelentéseket, és rámutat, hogy ugyanezeknek a kifejezésére képes a birtoklásmondat is, amelyekre mégsem képes, azoknak a továbbiakban a *létezés* jelentésből levezethető magyarázatát adja. Már önmagában a jelentéstani párhuzam is gyanakvást kelt.

Másik oldalról közelítve újabb problémákat vet fel, hogy a *van* feltételezett különböző jelentéseit anyanyelvi beszélőként is nehézkes elkülöníteni. Nyilván egy

laikus, nem nyelvész beszélő, sőt a nyelvész is, ha éppen nem elemez, a teljes mondat jelentését egyben kezeli, tehát, ha megkérdezzük tőle, hogy mit jelent az egyik mondatbeli *van*, és mit a másik, akkor befolyásolja a választ a szövegkörnyezet is. De ezzel együtt is vannak olyan helyzetek, amelyekben nem tudunk dűlőre jutni. Lengyel Klára is így fogalmaz, miután kifejtette, hogy ha a létige birtoklást jelent, akkor részeshatározó a *-nak*, *-nek* ragos főnév: „Bizonyos esetekben nehéz a létigés mondatban szereplő, birtoklást kifejező részeshatározó elkülönítése a birtokos jelzőtől: *Jánosnak van autója* és *Jánosnak a garázsban van az autója*. A megoldásban az segíthet, ha kipróbáljuk, kaphat-e a birtokszót kifejtő alany névelőt, illetőleg megfigyeljük, van-e névelője. Az úgynevezett birtoklásige tudniillik nem kaphat határozott névelős alanyt, pl. **Nekem van a kutyám*, de: *Nekem van kutyám* és *Nekem van egy kutyám*” (2001: 402). Tehát ha nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy csak létezés vagy létezés és birtoklást is jelent a *van*, akkor nézzük meg, hogy határozott-e a vonzata. Arra nézve nem kapunk eligazítást, hogy az ige jelentésével hogyan függne össze a vonzat határozottsága vagy határozatlansága. Továbbá, az sem világos, hogy egy ige vonzatának a határozatlanságából miért következtethetünk egy másik vonzat, jelen esetben a részeshatározó jelenlétére. Fordítva is fogalmazhatjuk: az igei vonzat (=itt az alany) határozottságából hogyan következtethetünk a vonzat vonzatára (birtokos jelző)? Inkább úgy tűnik, hogy ez a módszer nem része egy levezetésnek, hanem utólagos megfigyelése a korábban más szempontok alapján létrehozott kategóriának.

Ugyanezt a jelenséget Szabolcsi Anna saját érvelésébe beépíti (vö.: 1992:92–96). Valóban nem jelenhet meg [+határozott] jegyű alany a birtoklásmondatban, de ebből nem arra következtet, hogy ez a 'létezik' jelentésű *van*-tól eltér, hiszen ott sem választhatnak [+határozott] jegyű alanyt: **Van az igazság* (lapos intonációval). Tehát ez a jelenség nem az ige két eltérő jelentésével magyarázható, hanem éppen közös jelentésükkel. Más igék is így viselkednek pl.: *akad*, *történik*, *érkezik*... Szabolcsi–Laczkó Tibor, ill. később É. Kiss Katalin a jelentéskörét is megadja ezeknek az igéknek: „A levést, létrejövést, keletkezést, megjelenést, elérhetővé válást jelentő (igekötő nélküli) igék alanya határozatlan, sőt nem specifikus [a beszélő és a hallga-

tó által ismert, meghatározott halmazba se besorolt] határozatlan NP [főnévi csoport] kell, hogy legyen. [...] (Nem specifikus) határozatlan főneves kifejezés kell, hogy képviselje a létrehozást, megszerzést jelentő igekötő nélküli igék tárgyát is [ezek az igék olyan alanyra ill. tárgyra utalnak] mely az igével kifejezett történés vagy cselekvés által válik a beszélgetés résztvevői számára létezővé” (É. Kiss, 1998: 74–75, ill. vö.: Szabolcsi – Laczkó, 1992: 233). Ezért nem utalhatunk rájuk úgy, mint már ismert individuumokra határozott névelővel. Itt ki kell térnünk arra az esetre, amikor a *van* és a [–határozott] jegyű vonzatot követelő igék mégis [+határozott] jegyű vonzatot kaphatnak. Ezt Szabolcsi Anna nem részletezi, de É. Kiss Katalin röviden utal rá: „[az igekötő megjelenésével már] nem valami újnak a létrejövését, létrehozását állítjuk, hanem egy adott dolog létrejöttének a bevégzését. Ekkor a létrejövő vagy létrehozott dologra határozott NP-vel is utalhatunk [...] Akkor sem szükséges, hogy a létrejövést jelentő igék alanya, illetve a létrehozást jelentő igék tárgya határozatlan NP legyen, ha a VP [igei csoport] fölé fókuszot rendelünk* – hiszen ilyenkor nem az adott dolog létrejöttét vagy létrehozását állítjuk, hanem a létrejövésnek, létrehozásnak valamely körülményét azonosítjuk” (É. Kiss, 1998:75). A fókuszhoz hasonlóan a kontrasztív topik is ismertté teszi az individuumot, hiszen ahhoz, hogy valamit valamivel szembe állíthassunk, ismernünk kell a szembeállítandó létezőket. Itt térjünk vissza a rákérdezés problémájára! A kérdő névmás a magyarban kötelezően fókuszpozíciót tölt be, azaz mindig [+határozott] jegyű, tehát érthetően nem is jelenhet meg a *Kinek?* kérdő névmás után közvetlenül egy határozatlan birtokszó. Ezért nem tudunk az egyébként [–határozott] jegyű birtokosra határozatlan névelő nélkül rákérdezni.

Összefoglalva: a *van* ige jelentése alapján éppen az igazolható, hogy nem kell megkülönböztetnünk két eltérő vonzatstruktúrájú *van*-t. A mondat teljes egysége akár pusztán létezést, akár birtoklást fejez ki, a létigének éppen ’létezik’ jelentésé-

* Fókuszot rendelni a VP elé annyit tesz, mint a mondat főhangsúlyos, közvetlenül az ige előtti pozíciójába helyezni egy mondatrészt, ezzel kimerítően azonosítunk egy a szövegelőzményből vagy a beszédhelyzetből ismert halmaznak a részhalmazát, amelyre az igével leírt cselekvés, történés vagy létezés igaz (vö.: É. KISS 1998 vagy KÁLMÁN 2001).

nek köszönhetően alapvetően [–határozott] jegyű alanyra van szüksége. Az ettől eltérő példák valamiféle kiemelést (fókuszot vagy kontrasztív topikot) tartalmaznak, illetőleg befejezettségre utaló igekötőt, ami már ismertté teszi a létezőt, azaz az alanyt.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a van vonzatstruktúráját vizsgáljuk, hiszen nem érdemes feltételezni egy külön struktúrát, amelyben az ige vonzatai, bár nincsenek predikatív viszonyban, mégis egyeztetve vannak egymással.

A birtoklásmondat *-nak*, *-nek* ragos főnévének mondatrészi szerepe tehát birtokos jelző és nem a részeshatározónak egy fajtája.

IV. A kérdéses szerkezetekről alkotott véleményem

IV.1. Az infinitívusz mondatrészi szerepének megközelítési módjai

A HLG keretein belül a mondatrészi funkciók azonosításához rendelkezésünkre áll a **rákérdezés** (ennek részleteit l.: Szemere 1970: 9–36; Papp 1955:18; Tompa 1982). Emellett az infinitívuszt tömör mellékmondatnak is szokás aposztrófálni (pl.: Papp 1953:115; Rácz 1970a:186), ennek megfelelően **kifejthetjük mellékmondattal**, majd ebből megállapíthatjuk az infinitívusz funkcióját, ami azonos az igenevet helyettesítő utalószó mondatrészi szerepével. *Táncolni megyek.* → *Azért megyek, hogy táncoljak.* Mivel az *azért* utalószó célhatározói szerepet tölt be a főmondatban, ezért az ezt helyettesítő főnévi igenév is célhatározói szerepű.

IV.2. Az infinitívusz lehet birtokos jelző

g) HLG-i alapú elemzés

A tagmondattal való kifejtés módszerével könnyen cáfolhatjuk Szinnyei József Arany János idézetre vonatkozó elemzését („Ideje már egy kevésbé szellőztetni a szűk házat”). Ahogy ezt egy korábbi cikkemben írtam: „Az egyenleten kívül más érvet nem sorakoztat föl [Szinnyei József], ezt kell értelmeznünk. Feltehetően azért tartja alanynak az infinitívuszt, mert a *Jó volna már indulni.* mondatban valóban ezt a szerepet tölti be az összetett állítmány mellett. Biztosak lehetünk benne, hogy összetett állítmányunk van, mert az Esz./3. kijelentő mód, jelen idejű átalakításban nem szerepelhet testesen a *van* kopula: **Jó van már indulni.* De ugyanez nem áll az összeadás másik tagjára, ahol a főmondat állítmánya nem összetett, hiszen az Esz./3. kijelentő mód, jelen idejű átalakításban is szerepelhet a *van*, ami éppen ezért főige és nem kopula: *✓Ideje van már, hogy....* Ez nem zárja ki, hogy a főige hiányozhat is, ezzel egy hiányos mondatot hoz létre: *✓Ideje (van) már, hogy....* Tehát a főmondat

állítmánya igei állítmány. A mellékmondat típusát a kitehető utalószó mondatrészi értékéből tudjuk meg, a következőkkel egészíthetjük ki: *Ideje volna már annak / arra, hogy...* Az *annak* utalószó pártállástól függően részeshatározó vagy birtokos jelző” (Sz. Hegedűs, 2004b). Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a főnévi igenév nem az alany szerepét tölti be.

Szemere Gyula az Arany János idézetet a következőképpen elemzi: „*Ideje már egy kevésbé szellőztetni a szűk házat* (Arany). Mondatunkban az *ideje* alany birtokos jelzőjét főnévi igenév fejezi ki: *szellőztetni*. Az *ideje szellőztetni* szerkezet jelentése: ’ideje a szellőztetésnek’. A mai nyelvben legtöbbször az *ideje* és a *haszna* alaptagot determinálja főnévi igenévi birtokos jelző: *Mi haszna éltednek nélkül leélni?* (Arany) — Az igenév személyragos is lehet: *Nagy ideje mennünk?*” (Szemere, 1970:172). A végeredménnyel egyetértek, de a hozzá vezető utat nem látom tisztán a magyarázat alapján. Tulajdonképpen egy transzformáció* segítségével analizálja a kifejezés jelentését. Nem vizsgálja az állítmány jelentését, ami kézenfekvő lenne a törölt *van* esetén. Tehát fel sem merül, hogy az igenév részeshatározó lenne. A transzformációnak ez a típusa nem megszokott a HLG-ban, úgy tűnik, egyedi és nem rendszerbe illeszkedő magyarázatot láthatunk. A főnévi igenév tagmondatvaló kifejtése nem kerül szóba, annak ellenére, hogy a szerző ezt a módszert nyilvánvalóan ismerte.

Rácz Endre összetett mondat főmondataként elemez a témánkban érintetthez hasonló szerkezetet: „*Már elmúlt annak az ideje, hogy frázisaik alapján ítéljük meg az emberek politikai magatartását*. Az első tagmondat a főmondat. Állítmánya: *elmúlt*; alanya: *az ideje*. A második tagmondat a főmondat alanyának birtokos jelzőjét fejezi ki. [...] Utalószava: *annak*, kötőszava: *hogy*. — Az ilyen típusú birtokos jelzői mellékmondat gyakran utalószó nélküli; ebben az esetben azonban részeshatározói, mégpedig dativus possessivusi [...] mellékmondatnak is felfogható. Pl.: *Legfőbb ideje, hogy elinduljunk* (=Legfőbb ideje van annak, hogy elinduljunk; így részeshatározó

* Természetesen a HLG keretein belül ez empirikusan tapasztalható szerkezetek közti átalakítást jelent, szemben a GG transzformációival, ahol a kiinduló szerkezet lehet a közlésben nem tapasztalható hipotetikus szerkezet is.

zói, dativus possessivusi alárendelés; — illetőleg: *Ez a legfőbb ideje annak, hogy elinduljunk; így birtokos jelzői alárendelés*)” (1970:235). Rácz Endre, úgy tűnik, szerzőtársának, Szemerének a véleményéhez csatlakozik. Annak ellenére, hogy R.L.G.-vel vitatkozó cikkében a megszakított birtokos szerkezet birtokos szerkezet voltát hangsúlyozza (vö.: 2b pont), feltehetően a létige állítólagos, de általunk már elvetett jelentésváltozására gondolva úgy elemzi a szóba jöhető összetett mondatokat, hogy az utalószó helye, ill. megléte befolyásolja az alárendelés típusát. Az a továbbiakban fontos információ lesz, hogy a *Legfőbb ideje...* főmondatot hiányos szerkezetűnek véli, birtoklásmondattá alakítja át *Legfőbb ideje van annak...* és ebből következtet arra, hogy az alárendelés részeshatározói. Tehát, ha az általunk vizsgált mondat is átalakítható hasonló szerkezetté az infinitívusz tagmondattá való kibontásakor, akkor azt Rácz Endre feltehetően szintén dativus possessivusnak értékelné. Ahogy egy hasonló szerkezetű összetett mondattal ezt is teszi: „*Csak ami nincs, annak van bokra.* (József Attila)” (1970:226).

A Magyar grammatikában (Keszler, 2001) a jelzőkről szóló fejezetben főnévi igenévi jelzőre Balogh Judit az „*itt az ideje befejezni*” (Balogh, 2001:450) szintagmát hozza példának, tehát hasonló a véleménye Szemerééhez. Arra érdemes felfigyelnünk, hogy feltehetően nem véletlenül, talán az egyértelműség kedvéért a mondatban szerepel egy helyhatározó, ami alapján, ha mondatként értelmezzük a szintagmát, akkor a ki nem tett *van* mindenképp létezését fejez ki, még akkor is, ha a létigének megkülönböztetjük egy *habeo* jelentésű változatát. Így szóba sem jöhet a részeshatározói értelmezés.

Az eltérő nézetek ismertetése és a rendelkezésünkre álló eszközök tisztázása után hozzákezdhetünk az *Ideje indulni!* mondat végső elemzéséhez. Rákérdezés alapján nehéz eldönteni, hogy mi az állítmány. Alapvetően két kézenfekvő válasz lehetséges. Az egyik: egy szerkezete szerint tagolt teljes mondat, ahol a *van* azért nincs jelen mert az *ideje* szóalakkal alkot összetett állítmányt, aminek tudvalevőleg egyes szám harmadik személy kijelentő mód jelen időben az igei testesen nincs jelen, vagy más terminológiával törölve van. A mondatunk kiegészíthető az igével: *Ideje van indulni.* Tehát ezt az elemzést el kell vetnünk, hiszen az összetett állítmány

igei része a paradigmának ezen a pontján csak speciális esetekben tehető ki: ha az igei rész a *marad, múlik* vagy, ha a létige érzelmileg színezett, emphatikus, azaz fókusz hangsúlyt kap pl.: *"Van ő olyan bölcs, hogy..."* vagy *Ez a búza "van két mázsa.*(Vö.: Szemere 1970:47)

A másik kézenfekvő elemzés szerint ez egy hiányos mondat, amelynek igei állítmánya a ki nem tett létige. A létigei állítmánytól ez a viselkedés nem szokatlan pl.: *Hol a tollam?*, de más főigéktől sem idegen pl.: *Egy szál kolbászt és három pár virslit!* stb. A létigei állítmánynál a jelenség gyakorisága analógiás hatással is magyarázható (Szépe Judit közlése), miszerint éppen az összetett állítmányhoz való hasonlósága segíti elő a létige elhagyását.

Az állítmány tehát a létige. A *Mi van?* elemző kérdés segítségével az alanyt könnyűszerrel azonosíthatjuk az *ideje* birtokos személyjeles főnévben. A birtokos személyjel arra utal, hogy a mondatban akár testesen, akár zéró fokon, de jelen kell lennie egy birtokos jelzőnek (Vö 2.f pont és Balogh J., 2001:450 vagy Alberti – Medve, 2002:142–143). Ahogy láttuk, Szemere Gyula ezt a főnévi igenévben találja meg. Végző konklúzióink nekünk ugyancsak ez lesz, de merőben más gondolatmenet alapján, s előtte ki kell zárnunk a részeshatározó lehetőségét.

Az infinitívusz mondatrészi értékét vizsgáljuk meg úgy, hogy tagmondattal kifejtjük: *Ideje van, hogy...* a beilleszthető utalószó: *annak* vagy *arra*. Egyrészt lehet birtokos jelző, hiszen csak úgy tudjuk elhelyezni a létigét, hogy megszakítjuk a birtokos szerkezetet, mivel a létige kötelező [-határozott] jegyű vonzatot követel, és így birtoklásmondatot kaptunk. Ezzel az átalakítással a mondat egy cselekvés időszerezését hangsúlyozza. Másrészt lehet részeshatározó is, hiszen 'valamilyen tevékenység részére' értelemben is folytathatjuk a mondatot. Már jelentés alapján is látható, hogy az első variáció felel meg az *indulni* főnévi igenév kifejtésének, hiszen az indulásra nem kell időt szánni, az egy pontszerű cselekvés, nem kíván időintervallumot. Ha igévé alakítva mellé teszünk egy intervallumot kifejező határozót, akkor rosszul formált lesz a mondat: **Órákon át indultunk.*

A jelentés mellett még találhatunk grammatikai érveket is. Ha az *ideje+főnévi igenév* együttesét vizsgáljuk, akkor két szerkezetet különíthetünk el. Az

egyik (a) szerkezetben az *ideje* szóalak száma és személye nem változtatható, de az igenevet ragozhatjuk, ennek száma és személye nincs egyeztetve a birtokos személyjellel. A másik (b) szerkezetben nem ragozhatjuk az infinitívuszt, de az *idő* főnevet igen, és ez egy törölt, de kitehető személyes névmással van egyeztetve. Lássuk ezt két eltérő infinitívusszal, hogy jobban megfigyelhető legyen a különbség:

a	b
<i>Ideje van indulni.</i> (= 'Ideje van annak, hogy induljak/-ál/-Ø/-unk/-atok/-anak.')	<i>Van ideje focizni.</i> ('Neki van arra ideje, hogy focizzon.')
<i>Ideje van indulnotok.</i> (= 'Ideje van annak a részetekre, hogy ti induljatok.')	* <i>Van ideje fociznotok.</i> (= 'Nektek van arra időtök, hogy focizzatok.')
* <i>Időtök van indulni.</i> (= 'Ideje van annak a részetekre, hogy ti induljatok.')	<i>Van időtök focizni</i> (= 'Nektek van arra időtök, hogy focizzatok.')
* <i>Időtök van fociznotok.</i> (= 'Ideje van annak a részetekre, hogy ti induljatok.')	* <i>Van időtök fociznotok.</i> (= 'Nektek van arra időtök, hogy focizzatok.')
<i>Ideje van indulnia.</i> (= 'Ideje van annak a részére, hogy induljon.')	* <i>Van ideje fociznia.</i> 'Neki van arra ideje, hogy focizzon.')

A két szerkezet mondatait párhuzamosan változtattuk. Az első variációnál feltűnő, hogy az (a) oszlop mondatának a feloldásánál a főmondatba nem tudunk ragos személyes névmást helyezni, és a mellékmondatnál sem tudjuk határozottan kitölteni az igealakot, mert a kibontandó főnévi igenév ragtalan, abból tudhatnánk meg a cselekvő számát személyét. Ugyanennél a változatnál a (b) oszlop mondata kiegészíthető ragos személyes névmással, ami egyeztetve van az *ideje* főnévvel nemcsak itt, hanem a további jól formált változatokban is: *Neki van ideje focizni*. Mivel egyeztetve vannak, alárendelő viszonyt kell feltételeznünk, azaz birtokos jelzői alárendelést. A feloldások alapján azt is megfigyelhetjük, hogy az (a) mondatok *ideje* szóalakja nem változtatható, mert abban a pillanatban rosszul formálttá válna a mondat. Ez abból ered, hogy nem a főnévi igenévben kifejezett cselekvővel, és nem is a nyakatekerten kitett számára névutós személyes névmással, hanem magával a cselekvéssel, az indulással van egyeztetve, ami mint fogalom csak harmadik személyű lehet. Az infinitívusz személyragjai mutathatnak rá a cselekvőre, amelyre semleges sorrendű mondatban legfeljebb egy, az anyanyelvi beszélő számára idegen részeshatározóval tudunk utalni: *Neki ideje van indulnia*. Mivel az *ideje* szóalak lát-

hatóan az infinitívussal van egyeztetve, ezért köztük is alárendelést kell feltételeznünk, még hozzá birtokos jelzői kapcsolatot.

Most, hogy kizártuk vizsgált mondatunknál a részeshatározó lehetőségét, amit az *arra* utalószóval való helyettesíthetőségéből vezettünk le, visszatérhetünk az *annak* utalószavas kifejtésre, amit birtoklásmondatnak ítélnénk. Ahogy korábban láttuk, Rácz Endre is birtoklásmondatnak elemzi. Megoldásától csak annyiban térünk el, hogy a birtoklásmondatban szereplő *-nak*, *-nek* ragos elemet birtokos jelzőnek tekintjük a 2.f pontban részletezett okok miatt. Abból is látható, hogy birtoklásmondattal állunk szemben, hogy csak akkor tudjuk a birtokos szerkezet tagjait egymás mellé tenni, ha valamilyen módon azonosítást fejez ki a mondatunk. Ezt előidézhetjük egy névmási eredetű határozószóval, melynek deiktikus jelentése konkretizálja, a szituációhoz köti a mondat jelentését: *Itt van az ideje indulni*. Kontrasztív topik és fókusz esetén is ellentétbe állítás, azaz egyfajta azonosítás történik, de az *ideje* szó jelentése miatt nem találhatunk ellentétpárt, amitől elkülöníthetnénk. Tulajdonképpen a példamondatban használt értelemben az *ideje* szó egy egyelemű halmazt alkot, tehát nincs értelme halmazműveleteket végrehajtani rajta. Ennek bővebb kifejtése túllépné e tanulmány kereteit.

Másik oldalról megközelítve, mivel a birtokos személyjel megköveteli egy birtokos jelző jelenlétét, kizárásos alapon eljutunk a főnévi igenévhez, hiszen a betehető *neki* névmás teljesen megmásítja az eredeti mondat értelmét, ráadásul a ragozás során kiderül (vö.: b oszlop), hogy nincs egyeztetve az *ideje* szóalakkal. Tehát nem marad más szóalak, amely birtokos jelző lehetne, mint a főnévi igenév.

Összefoglalva: az Ideje indulni! mondat egy hiányos birtoklásmondat, amelynek állítmánya a ki nem tett van, alanya az ideje szóalak, amely a főnévi igenévben kifejezett cselekvéssel van egyeztetve, ezért nem változtatható a száma és személye; az infinitívusz pedig az alany birtokos jelzője.

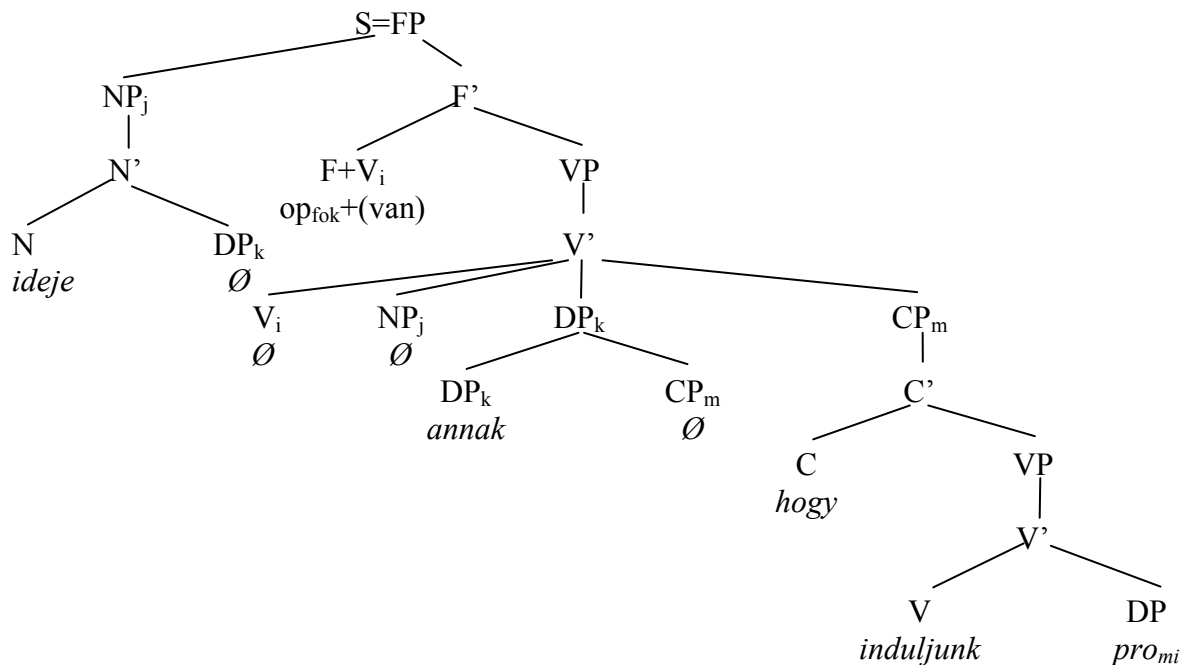
h) 4. GG-i alapú elemzés

A generatív megközelítés ugyanazokon a megfigyeléseken alapul, mint a HLG elemzése, azzal a különbséggel, hogy a rákérdezés módszere helyett inkább a

szerkezetek kölcsönös helyettesíthetőségét, az adott nyelven belüli sorrendi kötöttségeket és a régensek vonzatszerkezetét veszi figyelembe. Természetesen eltérő terminológiát használ. A birtoklásmondatot ugyanabból a szerkezetből vezeti le, mint a más igék mellett előforduló birtokos szerkezetet. Néhány ágrajz segítségével Alberti és Medve modellje alapján ábrázoljuk az elemzés során felvetődött mondatokat.

Először nézzük meg az összetett mondat szerkezetét, ahol az infinitívuszt kifejtik. A korábbi indokok alapján az *annak* utalószavas változatot ábrázoljuk.

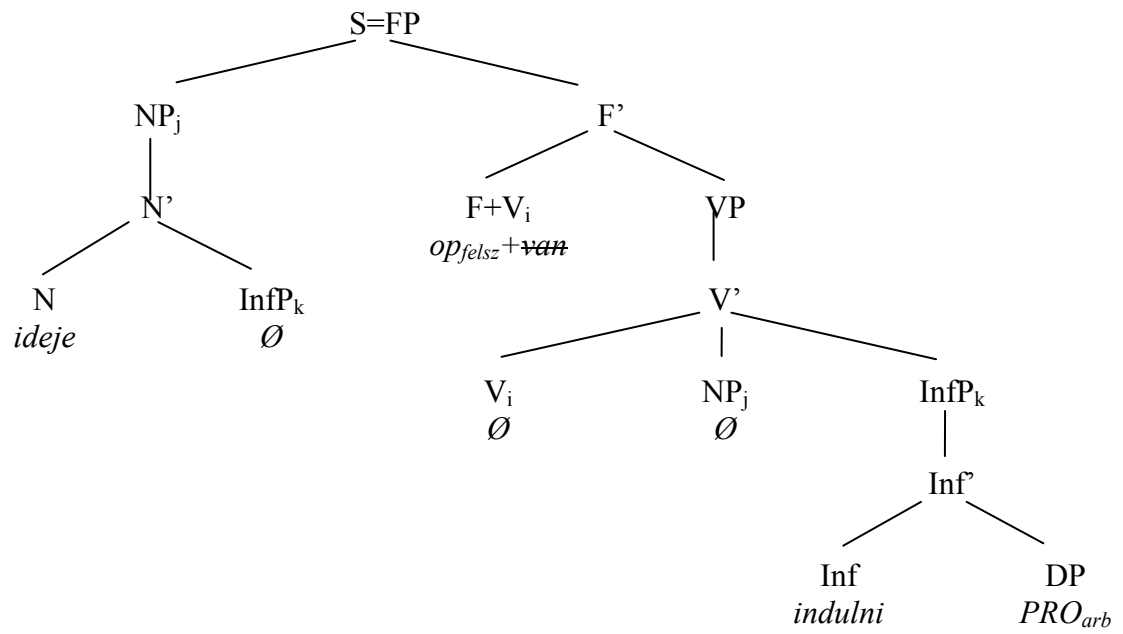
Ideje van annak, hogy induljunk

Az *ideje* szóalak topik–komment tagolás szerint fókuszba kerül, így oldja meg, hogy kilépjen a birtokos szerkezetből: útvonalát NP_j-vel jelöltük. Természetesen úgy is megszakíthatjuk a szerkezetet, hogy a birtokos kerül az ige elé: *Annak van ideje, hogy...*

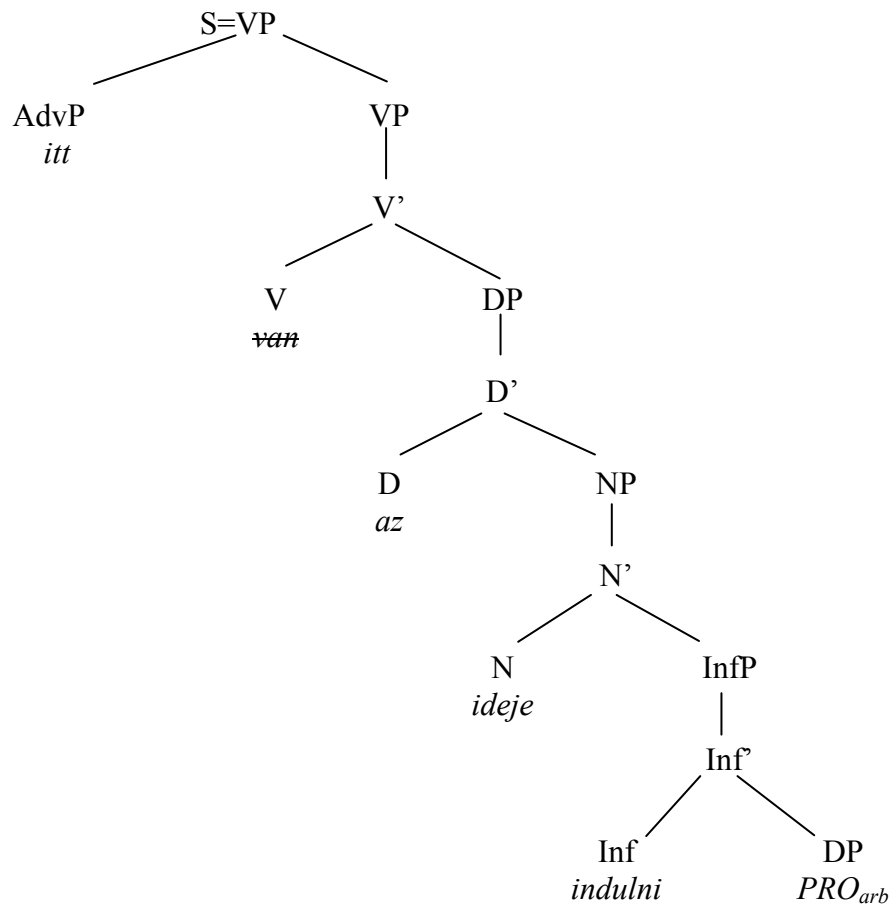
A következő ágrajzon az eredeti példamondatunkat látjuk, ugyanarra a szerkezeti helyre helyeztük az infinitívuszt, ahol az összetett mondat utalószava volt. Az ige szerkezeti helyét akkor is ábrázoljuk, ha nincs kitéve, ilyenkor a törlést áthúzással jelöljük. Itt a fókusznak köszönhetően mozdult el születési helyéről, V alól.

Ideje (van) indulni!

Végül lássunk egy példát, ahol [+határozott] jegyű bővítményként jelenhet meg a birtokos szerkezet a létezést kifejező *van* mellett. A helyhatározónak köszönhetően konkrétta, egyértelművé válik a szituációban a mondat.

Itt (van) az ideje indulni!

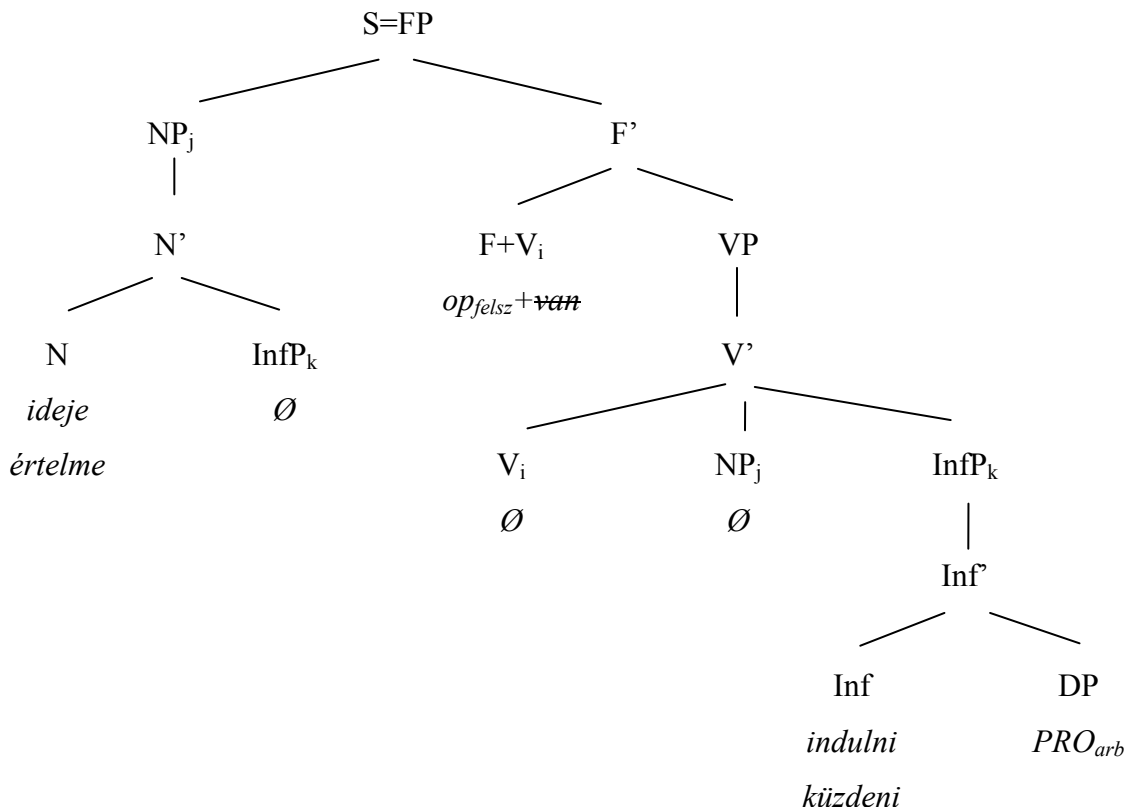
IV.3. A *ideje* és *értelme* infinitívuszt tartalmazó szerkezetek eltérései

Sorra veszem a mondat aktuális tagolásából adódó pozíciókat, így a topik, a kontrasztív topik, a fókusz és semleges rész, másként maradék szerkezeti helyeit. Arra keresem a választ, hogy melyik pozícióban fordulhat elő szerkezeteink igeneve

illetve főneve. Párhuzamosam bemutatom az *Ideje/ Értelme ...-ni* kifejezés tulajdonságait is.

Először lássuk a birtokos személyjeles alak fókuszálhatóságát:
 ?"Értelme van küzdeni, (nem haszontalan).

"Ideje ~~van~~/van indulni!

FP módosítójába kerül az *értelme/ideje* pusztá NP-ként, a fókusz fejébe op_{felsz} kap helyet. Korábban úgy gondoltam, hogy FP fejébe ilyenkor egyszerű fókusz operátor van, de ez nem lehetséges, hiszen csak olyan kifejezések esetében fordulhat elő, melyeket szembe lehet állítani egy halmaz többi elemével, azaz kimerítő azonosítást fejez ki a fókusz. Az *értelme* esetében éppen azért kérdéses sok anyanyelvű beszélő számára a mondat jólformáltsága, mert nehéz olyan helyzetet elképzelni, ahol felszólító értelmű a mondat. Valamiféle heves vitát kell gondolnunk.

A fókusz pozíció után nézzük meg ugyanezt az elemet közvetlen az ige előtt! Akkor áll **a birtokos személyjeles alak** irtóhangsúly és kontrasztív topik hangsúly

nélkül az ige előtt, azaz **csatolva az igehez**, ha irtó hangsúlyt nem kap, lebegő az intonációja. Azzal is ellenőrizhetjük, hogy nem a topik része, hogy nem ékelhetünk a főnév és az ige közé mondathatározót, ill. ha ékelünk és megőrizzük a lebegő hangsúlyt, akkor rosszul formált mondat az eredmény.

~Értelme van küzdeni. (*~Értelme szerintem van küzdeni.)

~Ideje ~~van~~/van indulni. (*Ideje szerintem_{mondathatározó} van indulni.)

A VP módosítójában van pusztán NP-ként, nem referenciális elemként, ahogy a *Tavasza van.* mondat szerkezetében Alberti Gábor és Medve Anna (2002: I. 162–163, II. 135) feltételezi *tavasza* szóról.

Az ige előtt más pozícióban is megvizsgálhatjuk főnevünket. Kérdéses, hogy **a birtokos személyjeles alak kontrasztív topik hangsúllyal** állhat-e a mondat élén.

?Értelme_{ktop} (szerintem) van küzdeni, (de haszna.../ bár a hasznát nem látom.)

*Ideje *van indulni*, (de haszna...)

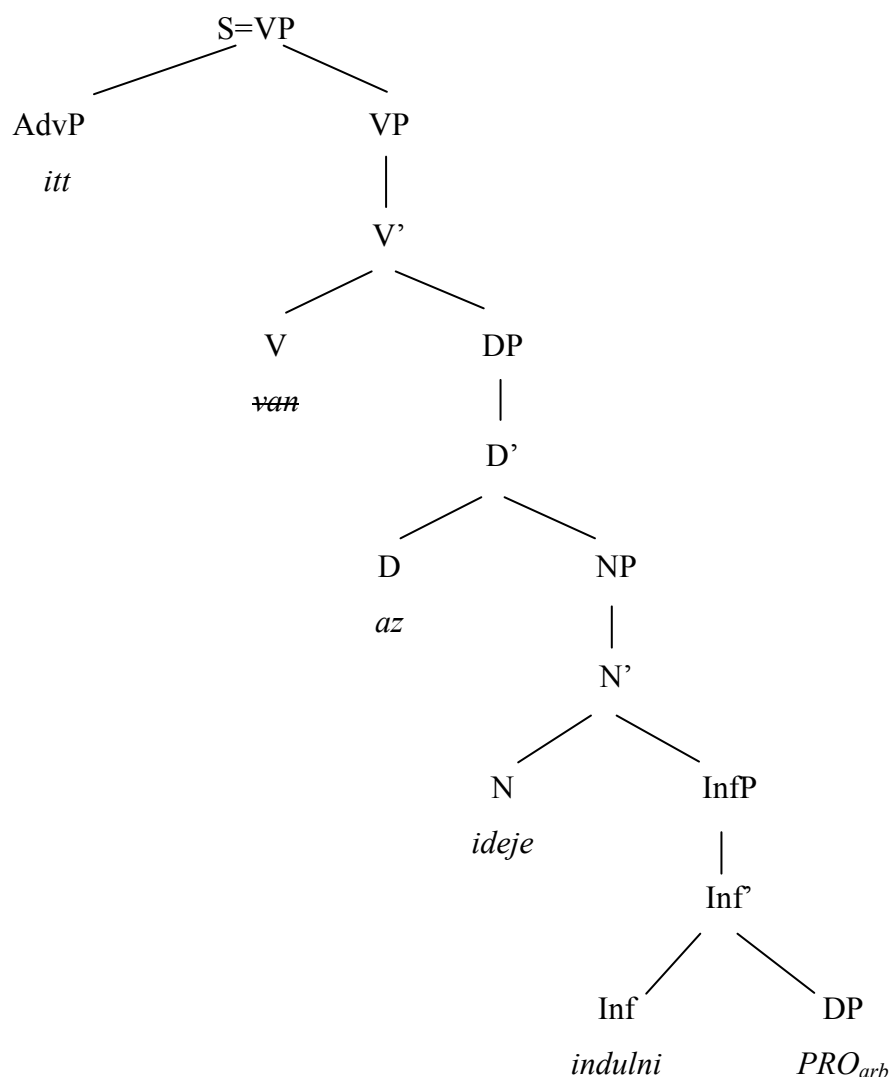
Kérdéses, hogy van-e mivel szembeállítanunk valami értelmét illetve különösen idejét, időszerűségét. A kontrasztív topik pozícióhoz pedig éppen a szembeállításra lenne szükség.

Törölhető-e a létige? Bár a kérdés nem közvetlenül a pozíciókat érinti, mégis a két szerkezet összehasonlításakor kikerülhetetlen, hiszen jelentős az eltérés. Ilyen esetekben a főnév az ige mögötti semleges részben kaphat helyet.

*Értelme ~~van~~ küzdeni.

Ideje ~~van~~ indulni. < *Itt ~~van~~ az ideje indulni.* < *Itt van az ideje indulni.*

A törlés feltehetően az összetett állítmány analogikus hatása, ahogy az *Itt a postás.* szerkezetben is megfigyelhető ugyanennek az eredménye. Gyakori használata során valószínűleg elkezdett fosszilizálódni ez a kifejezés. Ugyanezt az *Értelme ...-ni* szerkezetről nem mondhatjuk el. Az analógia nem hatott. Ábrázolása a következő:

A semleges pozíciót úgy is elfoglalhatja a főnév, ha a **létige a mondat élén áll**. Ilyenkor a fókusz fejében lévő egzisztenciális operátor vonzza fel az igét (vö.: Alberti–Medve, 2002: I. 132–134, II. 91, *„Mostam fel ezt a lépcsőházat.”*)

„Van értelme küzdeni.

**„Van ideje indulni.*

Az *Ideje ...-ni.* esetében ezt a pozíciót nem foglalhatja el a létige, ez is fosszilizálódásra utal. (Bár az 1972-es bibliafordításban a következőket találjuk: *„Van ideje a születésnek és a halálnak...”*, az 1997-es fordításban ugyanez: *„Ideje van a születésnek és ideje van a halálnak...”* Préd. 3,2)

A főnév vizsgálata után térjünk rá az igenévre. Az **infinitívusz kontrasztív topik** lehet az ige előtt mindkét szerkezetben, azaz ezzel a speciális hangsúllyal, bár nem entitásra utal, mégis szembe lehet állítani a halmazának egy elemével. Zárójelben a mondatok után egy-egy szembeállítási lehetőséget fogalmaztam meg.

Küzdeni_{ktop} van értelme, (viszont pl. nyafogni semmi értelme.)

Indulni_{ktop} nincs itt az ideje, (de pl. szedelőzködni már ideje lenne.) (A névelő a deiktikus *itt*-nek köszönhetően jelent meg) Az infinitívusz tehát a hosszú birtokoshoz (datívusz ragos birtokos) hasonlóan mozoghat. Más szerkezeteken belül is kedveli az alanyi pozíciót, például a *kell, lehet* igék mellett. Rokonságukat nyelvtörténeti összefüggés is erősíti, hiszen a mind *-ni*, mind a *-nak* toldalékban kimutatható a lativusi rag jelenléte.

Az **infinitívusz topikként** kontrasztív topik hangsúly nélkül nem állhat, ennek egyszerű oka az, hogy nem szubjektumok, nem entitások halmazát jelöli ki.

*Küzdeni (szerintem) van értelme.

*Indulni van ideje..

Közvetlen az ige előtt az **infinitívusz fókuszként** szerepelhet, bár olykor kérdéses a mondat jólformáltsága, a bizonytalanság inkább jelentéstani okokra vezethető vissza. A küzdésnek és tanulásnak a halmaza homályosan körvonalazható, valamiféle cselekvésekre gondolhatunk. A fókusz kimerítő azonosítási művelete nehézségekbe ütközik a halmaz homályossága miatt..

"Küzdeni van értelme, (és nem másnak.)

? "Indulni van itt az ideje (és nem másnak.) ("Összeházasodni nincs még itt az ideje, de máson gondolkozhatunk.)

Összefoglalva: Az *értelme* szóalak mellett megjelenő infinitívusz birtokos jelző szerepet tölt be, hiszen irányítja a birtokos személyjel egyeztetését, annak köszönhetően jelent meg vonzatként, a birtokos személyjel nélkül rosszul formálttá válna a mondat. Bár alakjában eltér a hosszú birtokostól, nem hordoz datívusz ragot, de mozgathatósága azonos vele, tehát ugyanazt a szerkezeti helyet foglalja el. Az infinitívusz kétarcúságának köszönhető ez a képessége, hiszen itt főnévi tulajdonsága kerül előtérbe.

V. Összefoglalás

Régi nyelvtanaink és a Magyar Nyelvőr vitájának fogalmait vizsgálva nyilvánvalóvá vált, hogy a datívusz ragos főnevek megítélése nem volt egységes. Ez a jelenség gyakran hezitálás formájában még a mai napig megmaradt. A létige mellett megjelenő datívusz ragos főnév elhelyezése a nyelvi rendszerbe külön problémát jelentett, amit egyértelműen a latin grammatikák hatásának tudhatunk be.

Ha elfogadjuk, hogy mindig birtokos személyjeles főnév vonzata a birtokos jelző, akkor a birtoklásmondatban sem kérdéses a datívusz ragos főnév mondatrészi szerepe. Innentől kezdve nincs szükség a létige jelentésének vizsgálatára, sem egyeztetési, sem névmással való felcserélhetőségi tesztre, ráadásul egyértelmű mondatkategoriókat kapunk eredményül.

Mindez az infinitívusz birtokos jelzői szerepével is összefügg. Bár mára már konszenzus alakult ki, senki sem tartja alanynak az *ideje* szóalak mellett a főnévi igenevet, mégis, a levezetés nem egyértelmű. Többen elfogadták a birtokos jelzői álláspontot olyanok is, akik a datívusz possessivus létével is egyetértettek, pedig a kettő ki kellene zárja egymást. Az *Ideje indulni!* típusú szerkezetek birtoklásmondatot rejtnek, azaz aki ott részes határozót feltételezett, annak itt is ezt kellett volna tennie.

További kutatási lehetőséget rejt a téma, hiszem feltárára vár, hogy miért képes az infinitívusz a birtokos jelzői szerepre. Ennek egyik oka komplex szófaji természetében rejlik, amit már Lengyel Klára feltérképezett (vö.:2000), másik oka a *-ni* és a *-nak, -nek* morféma esetleges nyelvtörténeti összefüggésében keresendő. Leíró szempontból további érdekességeket találhatunk például a *haszna, módja* plusz *infinitívusz* szerkezetek különbségeinek elemzésekor. Lehetséges, hogy jelentéstani összefüggésre is rálelhetünk, ha megvizsgáljuk, hogy miért éppen ezeknél a szavaknál merül fel az igenév jelzői szerepe.

VI. Irodalomjegyzék

- Adamikné Jászó Anna 1995. Grammatikai elemzések. In: Adamikné Jászó Anna, Hangay Zoltán: *Nyelvi elemzések kézikönyve. Grammatika és jelentéstan tanároknak, tanítóknak, diákoknak*. Szeged, Mozaik Oktatási Stúdió. 6–199.
- Alberti Gábor, Medve Anna. 2002. Generatív grammatikai gyakorlókönyv I–II. Budapest, Janus/Books.
- Antal László 1961. *A magyar esetrendszer*. Nyelvtudományi Értekezések 29.
- Balassa József 1941. *A Magyar Nyelvőr története 1872–1940*. Budapest, Országos Néptanulmányi Egyesület.
- B. Lőrinczy Éva 1962. A részeshatározó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 249–251.
- Balogh Judit 2001. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3. javított kiadás. 444–459.
- Balogh Judit 2001. A névszóragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3. javított kiadás. 183–208.
- Balogh Péter 1890. Főnévi igenév mint állítmány. In: *Magyar Nyelvőr* 19: 109–112.
- Balogh Péter 1891. Névszói és mondatbeli kapcsolatok. I–IV. In: *Magyar Nyelvőr* 20: 344–349; 394–399; 445–449; 492–497.
- Beke Ödön 1953. Elemzési problémák az iskolában II. In: *Magyar Nyelvőr* 77: 119–121
- Bokor József 1997. Szótan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Budapest, Trezor Kiadó. 159–300.
- Brassai Sámuel 1852–1853 Tapogatódzások a magyar nyelv körül. (cikksorozat) In: *Pesti Napló*. 802., 803., 861., 862., 865., 877., 878., és 885. szám
- Brassai Sámuel 1855. *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában*. Kolozsvár.
- Brassai Sámuel 1870. *A magyar bővített mondat*. MTA Pest, Eggenberger Ferdinánd
- Brassai Sámuel 1872. Egy hirdetmény. In: *Magyar Nyelvőr* 1: 64–69, 109–116, 159–165.
- Brassai Sámuel 1885a. A mondat dualizmusa. In: *Értekezések a MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből*. XII. kötet X. szám, MTA, Budapest.

- Brassai Sámuel 1885b. Nyelvészeti logika eleven példákban. In: *Erdélyi Múzeum-egylet bölcsélet, nyelv- és történelemtudományi szakosztály kiadványi*. II. kötet 1. füzet, Kolozsvár.
- Brassai Sámuel 1886. A dativus ügye. In: *Magyar Nyelvőr* 15: 20–24.
- Czuczor Gergely, Fogarasi János 1867. *A magyar nyelv szótára*. Budapest, MTA.
- Cser András 1999. A magyar nyelvtudomány történetének vázlatja. In: Robins, Robert Henry: *A nyelvészet rövid története*. Budapest, Osiris–Tinta. 266–286.
- Debreceni Grammatika 1795. *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság*. Béts, A magyar hírmondó költségeivel, Alberti betűivel.
- Deme László 1960. Köznapi fogalmazásunk mindennapi nyelvbotlásaiból. In: *Magyar Nyelvőr* 84: 430–442.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 17–184.
- Fogarasi János 1843. *Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Pest, Heckenast Gusztáv
- Fónagy Iván, Péchy Blanka 1965. Hanglejtés és érthetőség. In: *Magyar Nyelvőr* 89: 281–201.
- Földi János 1790. Új kiadás: 1912. *Földi János magyar grammatikája*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Füredi Ignác 1884. Genitivusnak látszó dativus. In: *Magyar Nyelvőr* 13: 123–127.
- Gaal Edit 1978. A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 97. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Galgóczi Gábor 1848 *Magyar nyelvtan A' Magyarnyelvet a' természetből és természetesség szerint, szoros szószármazási rendszerben fejtegetve*. Pest.
- Gyarmathi Sámuel 1794 *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. Kolozsvár, Hochmeister Márton.
- Hadrovics László 1969 *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hegedűs Rita 1991 *A mondattan fejlődésének főbb állomásai 18–19. századi nyelvkönyvekben*. In: Kiss Jenő, Szűts László: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 264–270.
- Joannovics György 1873. A „nek” névrag I–IV. In: *Magyar Nyelvőr* 2: 151–157, 209–215, 255–259, 297–304.

- Joannovics György 1884. A dativusnak nincs birtoka. In: *Magyar Nyelvőr* 13: 439–445.
- Joannovics György 1885a. A ‚NEK‘ ragú név és a birtokszó. In: *Magyar Nyelvőr* 14: 9–15, 52–58, 102–110.
- Joannovics György 1885b. Válasz a nyelvészeti logikára. In: *Magyar Nyelvőr* 14: 502–507, 547–553.
- Joannovics György 1897. Birtokos és dativus I–III. In: *Magyar Nyelvőr* 26: 243–245, 291–293, 442–445.
- Joannovics György 1901a. Még egyszer a nek névrag. In: *Magyar Nyelvőr* 30: 265–270.
- Joannovics György 1901b. Újra a nek névrag. In: *Magyar Nyelvőr* 30: 415–418.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró mondattan I. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. VI. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Keszler Borbála 2001. A határozók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3. javított kiadás. 423–443.
- Kiefer Ferenc 2000. A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 569–618.
- Klemm Imre 1954. A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban. In: *Magyar Nyelvőr* 78: 165–175.
- Komáromy Lajos 1872. „Magam” birtokos és tulajdonító raggal. In: *Magyar Nyelvőr* 1:408–409.
- Kováts Gyula 1983. A mondatrészek. In: Németh János (szerk.): *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, a 20. kiadás alapján. 101–140.
- Kövesdi Pál 1686. *Elementa Linguae Hungaricae*. In: Toldy Ferenc (szerk.) 1866. *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Pest, MTA. 549–584.
- Lehr Albert 1897. Hang a multból. [Sic!] In: *Magyar Nyelvőr* 26: 20–22
- Lehr Albert 1902. Magam-ról I–II. In: *Akadémiai értesítő*. 13: 557–578, 605–623.
- Lengyel Klára 2000. *Az igenevek helye a szófaji rendszerben*. Nyelvtudományi értekezések 146. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Lengyel Klára 2001. Az állítmány. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3. javított kiadás. 394–404.
- Magyar Tudós Társaság (Czuczor Gergely, Fábrián Gábor, Jászay Pál, Nagy János, Vörösmarty Mihály) 1846 (második kiadás) *A magyar nyelv rendszere*. Buda, A' Magyar Tudós Társaság.
- Medve Anna szíves személyes közlése.
- Melcsuk, Igor 1965. A magyar főnév birtokos személyragjai. In: *Magyar Nyelv* 61:264–275.
- Papp István 1937. A főnévi igenév fejlődéstörténetéhez. In: *Magyar Nyelv* 33:38–43.
- Papp István 1953. Elemzési problémák az iskolában. In: *Magyar Nyelvőr*. 77: 114–119.
- Papp István 1955. Az elemzés kérdéséhez. In: *Magyar Nyelvőr*. 79: 17–23.
- Pereszlényi Pál 1682. *Grammatica Linguae Vngaricae*. In: Toldy Ferenc (szerk.) 1866. *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Pest, MTA. 403–548.
- Rácz Endre 1970.a Az összetett mondat. A többszörösen összetett mondat. In: Szemere Gyula, Rácz Endre: *Mondattani elemzések*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 179–369.
- Rácz Endre 1970.c Mondatelemzések. In: *Magyar Nyelvőr*. 94: 186–188.
- Rácz Endre 1970.b A rádió hírközlésének néhány sajátos nyelvhelyességi kérdése. In: *Magyar Nyelvőr*. 94: 150–159.
- Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 763–948.
- Révai Miklós 1806. *Elaboratior Grammatica Hvngarica. Ad genuinam patrii sermonis indolem fideliter exacta, affiniumque linguarum adminiculis locupletius illustrata*. Pest.
- Riedl Szende 1864. *Magyar nyelvtan*. Pest, Pfeifer Ferdinánd.
- Riedl Szende 1866. *Kisebb magyar nyelvtan*. Pest, Pfeifer Ferdinánd.
- Simonyi Zsigmond 1875. A szavak összetétele a magyarban II. Birtokos összetételek. In: *Magyar Nyelvőr*, 4:293–298.
- Simonyi Zsigmond 1882. *A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete*. Budapest, MTA.

- Simonyi Zsigmond 1884. A genitivus dativus helyett. In: *Magyar Nyelvőr* 13:183–184.
- Simonyi Zsigmond 1890. A főnévi igenévről. In: *Magyar Nyelvőr* 19:241–250.
- Simonyi Zsigmond 1913. A jelzők mondattana. Budapest, MTA.
- Sylvester János 1536. Grammatica Hvngaro-Latina in Vsvm Pverorvm Recens Scripta. In: Toldy Ferenc (szerk.) 1866. *Corpus Grammaticorum Linguae Hvngaricae Veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Pest, MTA. 1–78.
- Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabolcsi Anna, Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 179–298.
- Szarvas Gábor 1872a. Petőfi „János vitézének” nyelve. In: *Magyar Nyelvőr* 1:20–26.
- Szarvas Gábor 1872b. Egy hirdetmény. In: *Magyar Nyelvőr* 1:349–356.
- Szász Károly 1872. A nyelvtan és a költői nyelv. In: *Magyar Nyelvőr* 1:356–361.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szemere Gyula 1970. A mondattani elemzés módszere. Az egyszerű mondat. In: Szemere Gyula, Rácz Endre: *Mondattani elemzések*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 9–178.
- Szenczi Molnár Albert 1610. *Novae Grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae et perspicuis exemplis illustratae libri duo*. In: Toldy Ferenc (szerk.) 1866. *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Pest, MTA. 115–290.
- Szépe Judit szíves személyes közlése.
- Sz. Hegedűs R. 2004.a Elméleti keresztutak találkozásában II. A birtoklásmondat datívusz vagy genitívusz? In: Galgóczi L., Vass L.(szerk.): *Stílus és anyanyelv. Tanulmányok a XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásaiából. Tanulmányok a XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásaiából*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 335–343.

- Sz. Hegedűs R. 2004.b Ideje tisztázni: Az infinitívusz mint birtokos jelző. In: *Alkalmazott nyelvészeti konferenciafüzetek. VI. Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti, Nyelvvizsgáztatási és Medicinális Lingvisztikai Konferencia. Dunaújváros 2004. március 18–20.* Dunaújváros, Dunaújvárosi Főiskola Kiadói Hivatala. 50–54.
- Szigetvári Iván 1888. A főnévi igenév. In: *Magyar Nyelvőr* 17: 361.
- Szigetvári Iván 1890. Főnévi igenév mint birtokos jelző. In: *Magyar Nyelvőr* 19:127.
- Szinnyei József 1890. Főnévi igenév mint birtokos jelző. In: *Magyar Nyelvőr* 19: 76–77.
- Szinnyei József 1933. *Rendszeres magyar nyelvtan.* Budapest, kiadja Kókai Lajos, 17. javított kiadás
- Szinnyei József 1936. A főnévi igenév. In: *Magyar Nyelv* 32:217–222.
- Szvorényi József 1866 *Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra.* Pest.
- Toldy Ferenc (szerk.) 1866. *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig.* Pest, MTA.
- Tompa József 1955. Elemzési vitánk tanulságai. In.: *Magyar Nyelvőr.* 79: 199–203.
- Tompa József 1962A birtokos jelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 285–295.
- Tompa József 1982. A mai magyar dativus és genitivus alak- és mondattanához. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 14: 127–141.
- Versegly Ferenc 1816. (Szerk.: Szurmayer Ernő) *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae azaz A magyar nyelv törvényeinek elemzése.* 1–12. füzet. Szolnok, Versegly F. Megyei Könyvtár. Ford.: Bartha Lászlóné, Borók Imre, Gyóri Gyula, Imre István, Lukácsi Hubáné, Szász Kázmér.

VII. Tartalomjegyzék

I. Bevezetés.....	1
I.1. Problémafelvetés	1
I.2. A kifejtés gondolati váza.....	4
II. Örökségünk.....	76
II.1. Az esetrag fogalma a Nyelvőr előtt	87
II.2. A datívusz és a genitívusz fogalma a Nyelvőr előtt és ma	1615
II.3. A mondatrész a Nyelvőr előtt	3433
II.4. A <i>van</i> mellett megjelenő <i>-nak, -nek</i> ragos főnév megítélése a Nyelvőr előtt ..	5251
II.5. A datívusz–genitívusz vita váza	6160
III. A kérdéses infinitívuszos szerkezetek megítélésének alakulása	7170
III.1. Az elemzési vita a Magyar Nyelvőr lapjain	7170
III.2. A birtokos jelző és a részeshatározó közti különbségtétel eszközei.....	7271
a) A kongruencia	7271
b) A szerkezeti egység, szórend.....	7675
c) A <i>-nak, -nek</i> és a \emptyset felcserélhetősége.....	8079
d) A szerkezet -é birtokjeles szóval való helyettesíthetősége.....	8281
e) A rákérdezés	8382
f) Az állítmány eltérő jelentése, eltérő vonzatszerkezete: „a birtoklásige”	8584
IV. A kérdéses szerkezetekről alkotott véleményem.....	9392
IV.1. Az infinitívusz mondatrészi szerepének megközelítési módjai	9392
IV.2. Az infinitívusz lehet birtokos jelző	9392
g) HLG-i alapú elemzés	9392
h) 4. GG-i alapú elemzés	9897
IV.3. A <i>ideje</i> és <i>értelme</i> infinitívuszt tartalmazó szerkezetek eltérései.....	101400
V. Összefoglalás	106105
VI. Irodalomjegyzék.....	107406
VII. Tartalomjegyzék.....	113412